

Vrouwen van de Nederlandse Antillen en Aruba

Naar een betere toekomst

De positie van de Antilliaanse en Arubaanse vrouw in het heden, verleden en in de toekomst

Een onderzoek van de Universiteit van de Nederlandse Antillen in opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
Januari 2010

Ministerie van Binnenlandse Zaken en
Koninkrijksrelaties

Inhoud

Woord vooraf	5
Samenvatting	7
Deel 1: Introductie	11
1 Opzet van het onderzoek	13
1.1 Achtergrond en doelstelling	13
1.2 Opzet en uitvoering	14
1.3 Leeswijzer	16
2 Conceptueel-theoretisch kader	17
2.1 Inleiding	17
2.2 Matrifocaliteit: definities en theorie	20
2.3 Gezinsontwikkeling vanuit Caribisch oogpunt	23
2.4 Relevante literatuur over de Nederlandse Antillen en Nederland	25
2.5 Conceptueel kader en onderzoeksmodel	27
Deel 2: Sociaal-historisch kader	33
3 Vraagstelling, reikwijdte en vertrekpunt	35
3.1 Achtergrond en vraagstelling	35
3.2 Beschikbare en ontbrekende bronnen	36
3.3 Korte historische introductie	38
4 Thematische beschouwing	41
4.1 Slavernij en gezin	41
4.2 Kerk en gezin	42
4.3 Gemeenschap en gezin	44
4.4 Migratie, modernisering en gezin	46

5	Verbinding theorie en empirie	47
5.1	Belangrijkste observaties sociaal-historisch kader	47
5.2	Input voor de empirie	48
	Deel 3: Empirie	51
6	Resultaten uit de empirie	53
6.1	Verantwoording	53
6.2	Slavernij en gezin	56
6.3	Kerk en gezin	61
6.4	Gemeenschap en gezin	64
6.5	Migratie, modernisering en gezin	73
7	Resultaten in relatie tot het onderzoeksmodel	77
7.1	Levensloop: eigen keuzes en beïnvloedingsruimte	77
7.2	Zelfredzaamheid en randvoorwaarden	80
7.3	Sociaal netwerk, familieverbanden en hulpverlening	81
7.4	Tot slot: accountability	82
	Deel 4: Conclusies en Aanbevelingen	85
8	Conclusies	87
8.1	Relatie met historische achtergrond	87
8.2	Toepassing inzichten op hedendaagse praktijk	88
8.3	Kracht en kwetsbaarheid	91
8.4	Enkele slotopmerkingen	98
	Bijlage 1: Begrippenlijst	99
	Bijlage 2: Literatuurlijst	101
	Bijlage 3: Chronologische schets slavernij en gezinsleven	107

Woord vooraf

Tijdens het allereerste werkbezoek van de Staatssecretaris belast met Arubaanse en Antilliaanse Zaken Mevrouw Ank Bijleveld-Schouten in maart 2007, kwam onder andere het thema van een beter toekomstperspectief voor de jeugd op de Nederlandse Antillen en Aruba ter sprake. De aanwezige, kleine groep politici en bestuurders bestond louter toevallig uit vrouwen.

In feite hoeft dit voor de Nederlandse Antillen en Aruba geen ongewoon fenomeen te zijn, daar de Nederlandse Antillen en Aruba een lange geschiedenis van vrouwelijke bestuurders en volksvertegenwoordigers kennen. De staatssecretaris was van mening dat Nederland daaraan best wel een voorbeeld kon nemen. De aanwezige vrouwen benadrukten een gezamenlijke benadering van bestuur en instanties in de drie delen van het Koninkrijk. Immers de culturele beïnvloeding kan niet slechts eenzijdig gezien en geïnterpreteerd worden.

Tijdens het gesprek werd benadrukt dat het fenomeen van eenoudergezinnen in het Caribisch gebied niet vreemd is en dat er best wel vrouwen zijn die onder zeer moeilijke omstandigheden dochters en zonen hebben grootgebracht, die heden de dag voorbeeldige burgers in de gemeenschap zijn. Het motto voor ons voornemen, werd: *"Sterke vrouwen voor een nieuwe sterke generatie"*.

Sterke vrouwen

Wij hebben te maken met jonge moeders die in de opvoeding vaak er alleen voor staan. Deze vrouwen zijn sterk en kwetsbaar tegelijk. Sterk omdat zij in moeilijke omstandigheden er in slagen het hoofd boven water te houden. Kwetsbaar omdat zij juist daardoor weinig mogelijkheden hebben voor hun eigen ontplooiing en ontwikkeling. In ons 'Sterke Vrouwen' initiatief en in dit onderzoek, gaat het om deze vrouwen. De vrouw als moeder, zus, dochter, (groot)moeder, 'madrina' (peettante), buurvrouw, collega en opvoeder. Kortom de individuele Antilliaanse en Arubaanse vrouw in al haar hoedanigheden. Het gaat niet om ons, de initiatiefneemsters.

Het onderzoek

Het onderzoek gaat in op de huidige positie van de Antilliaanse en Arubaanse vrouw en de mogelijke invloed die de geschiedenis daarop heeft gehad. Daarnaast wordt de vraag gesteld wat de sterke en kwetsbare punten van deze vrouwen zijn. Voorts wordt gezocht naar factoren die leiden tot een versterking van hun positie. In vervolg op dit onderzoek vindt er een beleidsstudie plaats. Deze studie moet resulteren in aanbevelingen voor de vorming en educatie van 'sterke vrouwen'.

Aan de slag in Aruba, de Nederlandse Antillen en Nederland

Daar gaat het immers om. Hopelijk zal dit onderzoek onze kennis verrijken wanneer wij aan de slag gaan in de wijken, de steden, op de scholen, in jongerencentra, buurtcentra, hulpinstanties en stichtingen die zich in het bijzonder bezig houden met vorming, hulp en ondersteuning aan vrouwen. Het is ons erom te doen dat sterke vrouwen sterker worden en dat kwetsbare vrouwen minder kwetsbaar worden en vooral dat de kinderen die zij opvoeden voldoende bagage meekrijgen om te bouwen aan de toekomst van onze landen en eilanden.

Wij verwachten, dat dit onderzoek en de vervolgstudie een bijdrage zullen leveren aan de bevordering van het zelfbewustzijn van de Antilliaanse en Arubaanse vrouwen. Sterke vrouwen die hun zonen, dochters, buurkinderen, leerlingen en studenten inspireren met als oogmerk: *Een nieuwe sterke generatie, die een steunpilaar en motor is binnen de landen en op de eilanden.*

Namens de collega-bestuurders en politici van het Sterke Vrouwen Initiatief,

Maria Liberia-Peters, voorzitter begeleidingscommissie

Samenvatting

In deze studie over Antilliaanse en Arubaanse gezinsontwikkeling staat de positie van de moeder centraal. In veel gezinnen is zij de enige ouder die de opvoeding van de kinderen draagt. Deze studie laat zien dat een dergelijke positie de vrouw vaak kracht geeft. Na de geboorte van haar eerste kind krijgt haar leven een duidelijker focus en doel. Afhankelijk van de aanwezige randvoorwaarden betekent dit veelal ook het begin van een verdere persoonlijke ontwikkeling van de vrouw.

Opzet en globale observaties

Dit rapport start met een beschrijving van de gezinsontwikkeling in de Nederlandse Antillen en Aruba in historisch perspectief. Mede op basis van observaties uit dit literatuuronderzoek is vervolgens met ruim 60 Antilliaanse en Arubaanse vrouwen in Nederland en in de Nederlandse Antillen en Aruba gesproken over hun positie als alleenstaand moeder. Zodoende is inzicht verkregen in hun ervarings- en beleveniswereld, hun keuzes en beperkingen, hun kwetsbaarheid en hun kracht.

De eerste vraag in dit onderzoek betreft de invloed van het verleden op de hedendaagse Antilliaanse en Arubaanse moeder. De vrouwen in ons onderzoek blijken zich in het algemeen zelf niet zo bewust van het verleden en zien dat als gemis. Bij een aantal vrouwen is het bewustzijn groter, en wordt over een positieve invloed van rolmodellen gesproken. De soms veronderstelde directe relatie tussen het slavernijverleden en de huidige man-vrouw verhoudingen wordt bij de hier onderzochte doelgroep niet aannemelijk gemaakt. Wel zien we dat migratiepatronen uit het recente en een verdere verleden duidelijk van invloed zijn geweest op de gezinsontwikkeling in de Nederlandse Antillen en Aruba.

Inzicht in de matrifocale aard van Antilliaanse en Arubaanse familiepatronen is vooral van betekenis voor het begrijpen van de sociale steunfunctie in en rond de moeders. Van ‘alleenstaande moeders’ kan feitelijk niet gesproken worden. Eerder is sprake van fluïde familieverbanden. Deze studie laat zien dat het duiden van deze gezins-samenstelling als (per definitie) problematisch niet gegronnd is en ook niet bijdraagt aan het verbeteren van kwetsbare situaties rond deze gezinssamenstelling. Onvoldoende inkomen en een daarmee samenhangend tekortschietend opleidings-niveau zijn vaker oorzaak van problemen in welke gezinssamenstelling dan ook.

Verskillende ontwikkelstadia, verschillende aandachtspunten

In het onderzoek zien we een continuïteit van traditionele familieverbanden. Er zijn nog veel elementen van matrifocale groepsopvoeding. De kerk en het geloof worden in geestelijke zin als belangrijke leidraad en steun ervaren bij de opvoeding. Niettemin lijken de familieverbanden de afgelopen jaren onderhevig te zijn aan modernisering en individualisering. Daarbij zien we dat de jonge moeder meer autonomie opeist in de opvoeding van haar kind. Met name op Curaçao en Aruba zal daarom de komende jaren het institutionaliseren en/of versterken van zorg, zoals kinderopvang, of het anderszins faciliteren van de werkende moeder, bijvoorbeeld door deeltijdarbeid, meer in beeld komen.

De steunverbanden in de Antilliaanse en Arubaanse families blijken in het algemeen sterk, met name op de Benedenwinden. Juist hierdoor heeft de migratie van vrouwen naar Nederland voor hen vaak een relatief isolement tot gevolg. In Nederland wordt een gemis aan steun ervaren, zelfs al ontvangt de vrouw uiteenlopende vormen van hulpverlening.

Op de Bovenwinden en op Bonaire is de situatie zorgelijker en zien we dat zowel de familiale als de professionele steunfunctie vaak ontoereikend is. Desondanks tonen ook respondenten hier doorzettingsvermogen. Juist uit het moederschap kan kracht geput worden om zich in te zetten voor positieversterking. Bij veel moeders op deze eilanden is het werken aan het zelfbeeld daarbij een eerste randvoorwaarde die aandacht vraagt.

Levensloop: eigen keuzes en beïnvloedingsruimte

De interessante en soms aangrijpende verhalen van de voor dit onderzoek geïnterviewde vrouwen leveren een divers beeld op met duidelijke parallellen. Enerzijds zien we levenslopen die zich nog vrijwel geheel volgens tradities voltrekken, met veel vanzelfsprekendheden en soms ook veel noodlot. Anderzijds verhalen geïnterviewde vrouwen van een leven dat ze voor hun gevoel zelf hebben vormgegeven. Vaak zien we een combinatie van beide: de vrouw komt uit een situatie waarin zij aan haar leven weinig richting gaf, maar heeft zich hieraan ontworstelt en het leven meer naar eigen inzicht ingericht. Het omslagpunt ligt in deze gevallen altijd bij de eerste zwangerschap.

Bij vrijwel alle respondenten zien we dat de zwangerschap van het eerste kind een weinig bewuste keuze was. De abrupte overgang naar moederschap leidt echter tot het maken van duidelijke keuzes, bijvoorbeeld voor het volgen van een opleiding met het oog op een beter betaalde baan en daarmee een grotere keuzeruimte. Bij deze vrouwen wordt doorzettingsvermogen direct genoemd als een kenmerk van een 'sterke vrouw'. Dit effect zien we niet in de interviews met vrouwen van de Bovenwinden en Bonaire. De vrouwen ervaren minder steun uit hun omgeving, en vaak is sprake van een

gebrekkig en negatief zelfbeeld. Pas wanneer dit ontwikkeld zou zijn tot een zeker niveau, kan een volgende stap naar persoonlijke groei mogelijk worden.

De keuze om zelfstandig wonen is een duidelijke wens van veel vrouwen, vooral op Curaçao en Aruba. In Nederland komt uit de interviews duidelijk naar voren dat het zelfstandig wonen van alleenstaande Antilliaanse en Arubaanse moeders niet altijd de gewenste situatie is. Hier ontbreekt vaak een alternatief voor. Opvallend is dat de partnerkeuze, maar ook de keuze om te migreren, nergens als een 'major life event' lijkt te worden beschouwd. De kwestie rond partnerkeuze lijkt sterk beïnvloed door de algemene notie dat mannen zich toch niet binden. Er is wel een sluimerend ideaal bij respondenten van een kerngezin met man en kinderen, maar dit wordt weer gemakkelijk losgelaten en maakt plaats voor de realiteit van alledag. Veel vrouwen kiezen op een gegeven moment bewust voor een leven zonder man. Het geeft trots en waardering van de gemeenschap dat ze het alleen redden.

Zelfredzaamheid en randvoorwaarden

Als moeders van eenoudergezinnen eenmaal keuzemogelijkheden krijgen en zien, blijkt dat zij die kansen ook zoeken en grijpen. In hun verhalen vertellen veel oudere respondenten trots dat ze het toch gered hebben. Hun opleiding- het verder ontwikkelen van hun capaciteiten - heeft hier het meest aan bijgedragen. Diverse vrouwen hebben met kleine kinderen toch een HBO of WO opleiding weten te voltooien.

In Nederland geven de geïnterviewde vrouwen aan dat zij het moeilijk vinden dat er druk staat op het (snel) zelfredzaam worden. Bij vrouwen in hulpverleningssituaties staat het op een heel basaal niveau vormen van een eigen huishouding vaak centraal. In de Antillen en Aruba kent de samenleving nog tot op zekere hoogte de familiale en 'next to kin' wederkerigheid. Als het moet levert ieder zijn of haar materiële en immateriële bijdrage aan de (groot)huishouding, waardoor het niet nodig is dat iemand leert om een gehele huishouding zelfstandig te runnen. In Nederland is dit een eerste vereiste, anders redt men het noch op korte noch op langere termijn.

Naast capaciteiten om een huishouding zelfstandig te voeren, opleidingen te volgen en een baan te vinden, vertellen de respondenten dat ze hun opvoedingscapaciteiten een cruciale factor vinden in hun zelfredzaamheid en in hun krachtig zijn. Respondenten ontnemen hun kracht aan het succes van de kinderen. Het zijn vrouwen die het hebben gered en onder zeer zware omstandigheden toch hun kind goed hebben opgevoed. Het onvoorwaardelijk van hun kind blijven houden, in contact met het kind blijven en voor hun kind blijven staan zien ze daarbij als essentieel.

Sociaal netwerk, familieverbanden en hulpverlening

Uit het onderzoek blijkt dat er verschillen zijn in netwerken waarop de respondenten van de verschillende eilanden of in Nederland een beroep doen. De respondenten op de Benedenwinden en in Nederland ervaren (nog) een grote kracht vanuit het steunnetwerk van familie en vrienden. In Nederland wordt dit sociale netwerk door de Antilliaanse en Arubaanse vrouwen als een groot gemis ervaren. Professionele hulpverleners kunnen dit niet gemakkelijk vervangen. Daarnaast zijn er ook positieve geluiden van de Antilliaanse en Arubaanse respondenten in Nederland over de hulpverlening. Wel wordt aangegeven dat de aanpak niet altijd aansluit. De Nederlandse aanpak heeft meestal een meer formeel of zakelijk karakter, terwijl voor de Antilliaanse en Arubaanse respondenten de waarde van een vertrouwensrelatie tussen hulpverlener en de Antilliaan als cliënte cruciaal is.

Een trend is waarneembaar dat de samenlevingen in de Antillen – elk in hun eigen tempo - individualiseren, en dat de matrifocale huishoudens geleidelijk overgaan op meer formele zorgstructuren, zoals kinderopvang. De zorg wordt meer uitbesteed, maar niettemin zullen waarschijnlijk nog lange tijd de matrifocale netwerken blijven bestaan naast de meer geïnstitutionaliseerde netwerken. Idealiter vullen ze elkaar goed aan.

Tot slot

Onderwijs komt in dit onderzoek duidelijk naar voren als de doorslaggevende factor voor vooruitgang. Dat geldt zowel op individueel als op maatschappelijk niveau. Meer onderwijs leidt tot een verbetering van de verdien capaciteit. Het draagt bij tot de versterking van het zelfbeeld, maar ook tot een verbetering van het vermogen tot zelfreflectie. De mogelijkheid om bewuste keuzes te maken en deze te kunnen verwoorden en verdedigen neemt daarmee sterk toe. Op maatschappelijk niveau kan onderwijs de ruimte en het instrumentarium bieden om het verleden actief een plaats te geven en er kracht uit te putten. Kortom: voor de versterking van de alleenstaande moeder en het gezin dat zij draagt is het bevorderen en faciliteren van 'life-long-learning' cruciaal. Zoals een bekend gezegde aangeeft: To educate a woman is to educate a nation.

Deel 1

Introductie

1 Opzet van het onderzoek

1.1 Achtergrond en doelstelling

Bij de opening van het Koninkrijksconcert op 15 december 2007 lanceerde Staatssecretaris Bijleveld-Schouten van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties het initiatief Sterke vrouwen van het Koninkrijk onder het motto: *Sterke vrouwen voor een nieuwe sterke generatie*. Onder dit motto zetten 12 vrouwelijke (oud)bestuurders¹ uit het Koninkrijk zich in voor de versterking van de positie van de moeder -die in de Antilliaanse en Arubaanse samenleving bij de opvoeding een cruciale rol speelt - en daarmee voor een betere toekomst voor de jeugd.

De eerste bijeenkomst van de *Sterke vrouwen van het Koninkrijk* vond plaats op 24 januari 2008. De (oud-)bestuurders hebben tijdens deze bijeenkomst aangegeven dat zij het voor de positie en rol van de vrouw binnen het Koninkrijk belangrijk vinden dat er meer inzicht komt in de manieren waarop het zelfvertrouwen van (jonge) vrouwen en kinderen versterkt kan worden en hoe deze groepen weerbaarder gemaakt kunnen worden. Zij bemerken namelijk dat veel eenoudergezinnen door vrouwen bestuurd worden en dat deze gezinnen stuurloos worden zodra deze vrouwen hun rol als moeder niet meer kunnen vervullen. Met alle gevolgen van dien voor hun kinderen. Gelet hierop stellen zij voor om te komen tot een onderzoek naar het fenomeen *female headed households*.

Om te komen tot een verdieping van inzicht in de situatie, hebben de bij het initiatief betrokken (oud-)bestuurders op 7 oktober 2008 bezoeken afgelegd bij diverse Rotterdamse hulpverlenende instanties die op dagelijkse basis met Antilliaanse en Arubaanse gezinnen werken. Daarbij zijn verschillende gezinnen bezocht die gerund worden door vrouwen die met recht 'sterke vrouwen' genoemd mogen worden.

¹ De groep Sterke Vrouwen bestond op dat moment uit: Ank Bijleveld-Schouten, Staatssecretaris BZK, Annemarie Jorritsma-Lebbink, Burgemeester Almere, Ella Vogelaar, Minister voor WWI, Emily de Jongh-Elhage, Minister-president NA, Ersilia de Lannooy, Minister van Financiën NA, Omayra Leeflang, Minister van Onderwijs NA, Marisol Lopez-Tromp, Minister van Onderwijs Aruba, Zita Jesus-Leito, Gedeputeerde Constitutionele Zaken Curaçao, Sarah Wescot-Williams, Gedeputeerde Constitutionele Zaken en Onderwijs Sint-Maarten, Maritza Silberie, Gedeputeerde Onderwijs Bonaire, Maria Liberia-Peters, voormalig Minister-president NA, Suzy Camelia-Römer, voormalig Minister-president NA, Nora Sneek-Gibbs, voormalig Staatssecretaris Staatkundige Structuur NA, Akilah Levenstone, Oppositieleidster Saba

Op 8 oktober volgde een conferentie met meer dan honderd deelnemers uit diverse sectoren, die in hun werk dagelijks te maken hebben met onder andere Antilliaanse en Arubaanse alleenstaande moeders.

In de discussies tijdens de conferentie is als eerste de vraag opgeworpen of er een verband bestaat tussen de historische achtergrond van de Antilliaanse en Arubaanse bevolking en de rolpatronen binnen hedendaagse Antilliaanse en Arubaanse gezinnen, en dan met name ten aanzien van problematische situaties. Is zo'n verband te leggen, dan is de vraag hoe dit gegeven kan worden gebruikt bij het ontwikkelen van een effectieve aanpak van problemen van eenoudergezinnen in de Nederlandse Antillen, Aruba en van Antilliaanse en Arubaanse eenoudergezinnen in Nederland.

De tweede vraag die hieruit is gevolgd is wat mogelijke succes- en faalfactoren zijn bij de opvoeding van kinderen door alleenstaande moeders. Hoe zien de levensverhalen van deze alleenstaande² Antilliaanse en Arubaanse vrouwen in Nederland en in de Nederlandse Antillen en Aruba eruit? In welke gevallen gaat het goed en wanneer gaat het niet goed? En wat kan hier vanuit de Nederlandse overheid dan wel vanuit de overheid in de Nederlandse Antillen en Aruba aan gedaan worden?

1.2 Opzet en uitvoering

Het vertrekpunt voor dit onderzoek zijn de drie vragen die tijdens de conferentie op 8 oktober 2008 zijn opgeworpen:

1. In hoeverre bestaat er een relatie tussen de specifieke historische achtergrond van de Antilliaanse en Arubaanse bevolking en de rolpatronen tussen vrouwen en mannen binnen hedendaagse Antilliaanse en Arubaanse gezinnen?
2. Indien dit verband aannemelijk gemaakt kan worden, hoe kan dit gegeven worden gebruikt bij het ontwikkelen van een effectieve aanpak van de problemen van Antilliaanse en Arubaanse eenoudergezinnen in Nederland en in de Nederlandse Antillen en Aruba?
3. Welke factoren bepalen de kracht en/of de kwetsbaarheid van (alleenstaande) vrouwen die verantwoordelijk zijn voor hun huishoudens? Welke (andere) handvaten zijn er om de problemen van deze huishoudens aan te pakken?

In de eerste plaats betekent deze vraagstelling dat feitelijk drie onderzoeken verricht moeten worden: (1) een beschrijvend sociaal-historisch onderzoek, (2) een empirisch onderzoek en (3) een beleidsonderzoek.

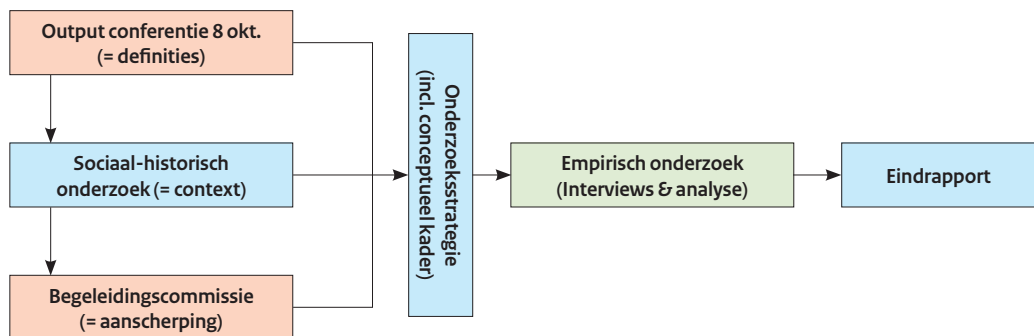
² De kwalificatie alleenstaand zo zal uit dit onderzoek blijken is strikt genomen niet correct. In veel gevallen is de term 1 q eenoudergezin treffender, bijvoorbeeld in een extended family verband met diverse relaties, maar één aanwezige ouder. 1 q Alleenstaand past bovendien in het denkkader dat uitgaat van een kerngezin. In dit rapport is 1 q alleenstaande moeder in de tekst gehandhaafd wanneer het gebruik van een alternatief gezien de gangbaarheid van het begrip de tekst zou verstoren.

Dit onderzoek beperkt zich tot de eerste twee delen: het sociaal-historische deel en het empirisch onderzoek. Het beperkt zich dus ook tot de eerste twee van de drie deelvragen. Wel zal uiteraard duidelijk worden waar de kracht ligt van de respondenten (eerste vraag onder 3.) Hiermee wordt een aanzet gegeven tot de beantwoording van de vraag welke handvaten aangegrepen kunnen worden voor de versterking van eenoudergezinnen.

Opzet onderzoek

In de onderzoeksopzet is een expliciete scheiding aangebracht tussen het sociaal-historisch deel en de empirie. Onderzoekers hebben onafhankelijk en opvolgend hun werk gedaan, waarbij uiteraard wel een uitwisseling heeft plaatsgevonden van observaties en suggesties. Enerzijds konden hierdoor de vragen en vermoedens gebaseerd op huidige theorievorming tijdig meegenomen worden in het sociaal-historische literatuuronderzoek. Anderzijds heeft het sociaal-historisch onderzoek richting gegeven aan de inhoudelijke opzet van de interviews voor het empirische deel. Deze interactie tussen de twee onderzoeksdelen is verwerkt in de onderzoeksstrategie.

Schematisch kan de volgende voorstelling gemaakt worden:

Uitvoering onderzoek

Het sociaal-historisch onderzoek is in de periode november 2008 -februari 2009 uitgevoerd door Dr. Rose Mary Allen. Het betreft een literatuurstudie naar de geschiedenis van gezinsvorming in de Nederlandse Antillen. De empirie is opgezet en uitgevoerd door Dr. Paula Kibbelaar in samenwerking met student-assistent Mahutin Awunou. Interviews zijn tevens uitgevoerd door drs. Margareth Wallee, drs. Troetje Lowenthal en Lillian Meyer. Methodologische begeleiding is verzorgd door Prof.dr. Jeanne de Bruijn, hoogleraar sociologie aan de UNA. De interviews zijn uitgevoerd in de periode november 2008-juli 2009.

1.3 Leeswijzer

Dit onderzoeksrapport is opgebouwd uit vier delen. In dit eerste deel wordt het conceptueel-theoretisch kader geschetst, met een uiteenzetting van het thema matrifocaliteit en de introductie van vier wetenschappelijke concepten die de vraagstelling en uitwerking in belangrijke mate bepaald hebben. Het tweede deel is het sociaal-historisch kader. De thematische beschouwing in hoofdstuk vier is een samenvatting van het integrale rapport van Dr. Rose Mary Allen, dat als bijlage is opgenomen. Deel drie geeft de resultaten weer van de empirie, met hierin eerst een thematisch geordende presentatie, gevolgd door een analyse van de interview resultaten in het licht van het conceptueel kader. Tot slot volgen in deel vier de conclusies en aanbevelingen.

De lezer met weinig tijd wordt geadviseerd de hoofdstukken 5 (het scharnier tussen de delen) en 8 (conclusies) te lezen.

2 Conceptueel-theoretisch kader

2.1 Inleiding

Het fenomeen van female headed households is mondiaal groeiend. Ook in de Antillen zien we die stijging. Bij de Census³ van 1992 was in de Nederlandse Antillen 66% van de personen aan het hoofd van een huishouden man en 34% vrouw. Bij de Census van 2001 is 62% van de personen aan het hoofd van een huishouden man en 38 procent vrouw. In 11 jaar tijd is het aandeel vrouwen aan het hoofd van een huishouden gestegen met 4%. Deze ontwikkeling heeft zich voorgedaan op alle eilanden van de Nederlandse Antillen (CBS N.A. 2003). Per leeftijdscategorie geeft de census van 2001 in de Nederlandse Antillen circa 35% van de vrouwen tussen 15 en 54 jaar aan als kostwinner van een gezin⁴. Bij de groep van 15-24 jarigen ligt dat percentage het hoogst: 40% draagt de zorg voor een gezin. In het Caribisch gebied zijn deze cijfers niet uitzonderlijk. Census data laten zien dat 22%-47% van de huishoudens in de Commonwealth Caribische landen female headed households zijn. Voor de CARICOM landen geven de officiële statistieken vrijwel dezelfde percentages: 22-44% van alle huishoudens is female headed (Massiah 1985, Ariza 2001, Godoy 2004)⁵.

Sociologen constateren dat in veel delen van de wereld de familie en gezinspatronen aan sterke verandering onderhevig zijn. In dat opzicht wordt de toename van female headed families als een verslechtering van gezinssituaties geduid.

Van oudsher worden de Caribische samenlevingen matrifocaal genoemd. Dat gold voor de Afro-Afrikaanse bewoners, maar ook de Indiaanse volken op het Amerikaanse continent en in het Caribisch gebied waren matrifocaal. Over het voortbestaan en de transformatie van matrifocale huishoudens in de Cariben bestaan veel verklaringen. Zo zouden de Caribische samenlevingen simpelweg gefaald hebben om kerngezins-normen te realiseren -een idee dat door Amerikaanse sociologen in de jaren vijftig omhelsd werd (Stuart 1996). Het sociaal-historisch deel van het rapport zal laten zien dat dit in de Nederlandse Antillen zeker genuanceerder ligt. In dit hoofdstuk komt de geschiedenis van gezins- en huishoudvorming in de Nederlandse Antillen uitvoerig aan de orde. Het laat zien op welke wijze zich de matrifocaliteit heeft gecontinueerd, in diverse moderne of traditionele vormen, en hoe daarnaast ook kerngezinsvorming heeft plaatsgevonden.

³ De census wordt uitgevoerd door het CBS, die als criterium voor 17 female headed household hanteert dat de moeder in de gezinsconstellatie (met of zonder inwonende vader) van de ouders het hoogste inkomen heeft.

⁴ (CBS zie tabel 4).

⁵ www.jstor.org/pss/4030484

Matrifocaliteit wordt veelal in verband gebracht met het slavernijverleden.

Het Moynihan rapport (Moynihan 1965)⁶ over de snelle en omvangrijke toename van de female headed households in de zwarte wijken van de grote Amerikaanse steden zette zich sterk af tegen deze zienswijze. De vraag of problemen in zwarte gezinnen een effect van slavernijverleden zijn of niet keert herhaaldelijk terug in het wetenschappelijk en maatschappelijk debat, achtereenvolgens in de jaren dertig en de jaren zestig van de vorige eeuw en het eerste decennium van deze eeuw. Onderhavig onderzoek vormt in zekere zin ook een voorbeeld van de actuele discussie.

De actuele (internationale) maatschappelijke en wetenschappelijke debatten gaan onder meer over de these dat als gevolg van slavernij onder de Afro-Caribische bevolking sprake is van *opgedrongen* kansloosheid en van internalisering van racisme, uitmondend in gevoelens van minderwaardigheid en onbewust *gekozen* slachtofferschap, resulterend in onverantwoord gedrag (Oostindie 2007: 15 ev).

Oostindie plaatste in zijn Leidse oratie in 2007 enkele relativeringen bij deze these. Hij benadrukt het belang van het bespreekbaar maken van de gevoelens, maar vindt het problematisch dat de verwijzingen naar trauma speculatief en weinig precies zijn⁷. Daarnaast zou niet slechts de dehumanisering benadrukt moeten worden, maar ook de eigen kracht en de voorbeelden van positieve ontwikkelingen die de slaven zelf hebben gerealiseerd. Uit onderzoek blijkt dat (ex)slaven ondanks alle ontberingen toch ook kans gezien hebben om zelf veranderingen teweeg te brengen. De Caribische slaven hebben stukje bij beetje meer van hun eigen lot in handen genomen en meer autonomie verworven. Ook dit zou een plaats kunnen hebben in de omgang met het verleden.

Interessant in dat kader zijn ook de noties over de overdracht van een collectief trauma op nieuwe generaties. Onderzoek wijst uit dat slachtoffers van traumatische gebeurtenissen meestal de kracht opbrengen om hun kinderen af te schermen van hun eigen trauma (Oostindie 2007:17). Vervolgens kunnen deze kinderen op hun beurt weer 'de stilte' van het trauma doorbreken:

⁶ Daniel Patrick Moynihan schrijft in *The Negro Family: The Case for National Action*, (1965) de 18 teloorgang van het zwarte gezin toe aan, enerzijds aan het vertrek van werkgelegenheid uit de binnensteden naar de suburbs, waardoor veel zwarte mannen werkloos werden en anderzijds aan de teloorgang van de gezinsstructuur door de sterke toename van female headed households in de tot ghetto's verworpen zwarte stadsdelen. Vrouwen wilden niet meer trouwen met de werkloze mannen.

⁷ Een door Oostindie aangehaald actueel voorbeeld van een dergelijke discussie is de conferentie van het OcaN, het Overlegorgaan Caribische Nederlanders, dat in 2007 werd gehouden over dit onderwerp.

"Zij (de kinderen) zijn de 'schaamte voorbij' en proberen systematisch en publiekelijk de erfenis van het verleden te analyseren. Dat leidt tot bijvoorbeeld het blootleggen van de wortels van hedendaags racisme maar ook tot het benadrukken van de eigen kracht. Ook voor het laatste wordt geput uit het verleden. De kracht van de zelf opgebouwde cultuur en de voorbeeldfunctie van al diegenen die gedurende de afgelopen eeuwen op alle mogelijke manieren het heft in eigen hand hebben genomen. Voor deze groep is het verleden juist een handvat om de toekomst te veroveren." (Van Stipriaan e.a. 2007).

In de zoektocht naar de eigen kracht van Antilliaanse en Arubaanse vrouwen is het interessant om te bezien of zij ook op een dergelijke wijze terugblikken en omgaan met voorbeelden van sterke vrouwen uit het eigen verleden, te beginnen met de vorige generatie, hun eigen moeders en tantes. In ons onderzoek is de focus gelegd op *female headed households*, op moeders in eenoudergezinnen die doorgaans in de sociaal wetenschappelijke literatuur als een probleemgroep worden aangeduid, maar waarbij dit onderzoek er juist naar streeft de focus te leggen op de kracht van deze vrouwen; op hun sterke kanten.

De literatuurstudie naar matrifocaliteit en gezinsvorming laat zien dat de Caribische matrifocale huishoudensstructuur van origine - maar ook vandaag de dag - niet helemaal te vergelijken is met de 'moderne' *female headed households*. De verschillen leveren interessante onderzoeksanknopingspunten op.

Ten eerste blijkt uit de literatuur dat de matrifocaliteit op zich geen probleem behoeft te zijn. Bij matrifocale huishoudens was (en deels is) sprake een flexibele huishoudensvorming waarbij de vrouwelijke verwantschapsstructuur een belangrijk sociaal, financieel en zorgnetwerk vormt van moeder op dochter in bij elkaar wonende huishoudens. De discutabele veronderstelling is dat daarbij een gebrekkige socialisering en opvoeding behoren, die aanleiding zouden zijn tot problematische gedrag van Antilliaanse en Arubaanse jongeren. Het sociaal-historisch hoofdstuk laat zien dat deze veronderstelling zeker nuancering behoeft. Deze nuancering sluit aan bij het onderzoek van Distelbrink (2000) naar Nederlandse familieverbanden, waarin zij aantoont dat arme (groot-)families dezelfde problemen hebben als één- of tweeoudergezinnen, en dat laagopgeleiden hetzelfde risico's lopen (bijvoorbeeld gezondheidsrisico's of kans op werkloosheid) ongeacht uit welke gezinssamenstelling zij afkomstig zijn.

Oostindie acht het ook op basis van zijn historisch onderzoek onaannemelijk dat die matrifocaliteit verklarend of voorspellend is voor een problematische situatie van Antilliaanse jongeren. Hij wijst op het feit dat tijdens en lang na de slavernij lokale gemeenschappen een belangrijke opvoedende rol speelden. Er was eerder sprake van een groepsopvoeding. Grootmoeders speelden een belangrijke rol, en de 'extended family' nam gezamenlijk de rol van de opvoeder op zich. Door industrialisatie,

urbanisatie en migratie verdwenen deze patronen geheel of gedeeltelijk. Transnationaliteit van de Curaçaose gemeenschap heeft volgens Oostindie de hedendaagse matrifocaliteit tot een veel groter probleem gemaakt dan het ooit is geweest.

Voor dit onderzoek zou dit ten eerste betekenen dat de impact van industrialisatie, migratie en urbanisatie op Antilliaanse en Arubaanse gezinsontwikkeling en opvoeding vooral voor de respondenten in Nederland substantieel zou moeten zijn, zowel voor migranten van weleer -jaren zestig en zeventig- als recente migranten. Ten tweede kan verwacht worden dat de vroeger geëmigreerde Curaçaose Antilliaanse en Arubaanse respondenten⁸ in Nederland de opvoeding als zwaar zullen hebben ervaren, aangezien sommigen uit typisch matrifocale huishoudens afkomstig waren en terecht zijn gekomen in een situatie met nauwelijks een sociaal netwerk of andere steun bij de opvoeding van hun kinderen.

Ook een recent afstudeeronderzoek naar de rol van de opvoeding bij Antilliaanse risicojongeren wijst in die richting. De twintig geïnterviewde moeders geven aan dat zij hun situatie als zwaar kwalificeren, juist omdat zij het gevoel hebben er alleen voor te staan (Ostiana, 2007). Interessant is de verschuiving die de onderzoekster constateert tussen haar observaties en die uit de studie *"Mama soltera"* uit 1990. In 1990 zagen Van Dijke e.a. bij haar respondenten nog wel een duidelijke sociale (familie-)netwerkstructuur bij Antilliaanse en Arubaanse gezinnen in Nederland. Deze was toen dusdanig betekenisvol dat zij het woord 'alleenstaand' in de studie consequent tussen aanhalingstekens plaatste (Van Dijke ea 1990). Jaren later constateert Van Hulst voor de Nederlandse situatie van Antillianen en Arubanen een erosie van de familienetwerken, waardoor de moeders meer op zichzelf zijn teruggeworpen. (Van Hulst 1997, 2003). Op basis van deze literatuur zou verwacht kunnen worden dat de trend van erosie van sociale (familie-)netwerken onder Antillianen en Arubanen in Nederland zich verder heeft doorgezet. De vraag is of dit zo is, en zo ja, of de moeders dit als een gemis ervaren en/of dat andere netwerken of steunfuncties adequaat de plaats kunnen innemen.

2.2 Matrifocaliteit: definities en theorie

Matrifocaliteit is van oudsher een belangrijk kenmerk van huishoudensformatie in de Cariben (Smith 1973). Matrifocaliteit duidt op de vorming van gezinnen

⁸ Modernisering en urbanisatie worden voor Curaçao vooral in verband gebracht met de komst van Shell in 1915, waardoor de samenleving vanaf de jaren twintig sterk veranderde. Een tweede moderniseringsgolf kwam met de welvaart in de jaren zeventig en begin tachtig, een periode waarin ook het opleidingsniveau van de Curaçaose bevolking steeg. De migratie naar Nederland nam eind jaren tachtig grotere vormen aan als gevolg van de economische crisis op het eiland.

of huishoudens, waarbij in de kern er een *sterker accent ligt op solidariteit op basis van bloedbanden via de vrouwelijke lijn dan op huwelijkse banden* (conjugale banden). Men spreekt ook wel van *matrilokaliteit* duidend op samenlevingsvormen waarbij dochters - ook als ze volwassen zijn, als ze kinderen krijgen en/of als ze trouwen - in alle gevallen bij hun moeder blijven wonen. Dit heeft tot gevolg dat de mannen, de echtgenoten van deze dochters, ook bij de moeder van de dochter gaan wonen (matrilokaal) óf daar slechts op bezoek komen (bezoekhuwelijk). Matrifocaliteit is niet hetzelfde als *matrilineariteit* dat duidt op afstammingsregels, zoals het doorgeven van de naam van de moeder aan zoon of dochter⁹. Matrifocaliteit is ook niet hetzelfde als *matriarchaat*¹⁰, dat duidt op een maatschappij waarin vooral vrouwen (moeders) economisch, politiek en maatschappelijk leidinggeven in plaats van mannen.

De matrifocaliteit in de Cariben laat een interessante geschiedenis van gezins- of huishoudensvorming zien. In de Cariben kent de gezinsvorming veelal geen duidelijk afgebakende eenheden die te duiden zijn met begrippen als grootfamilie, kerngezin of eenoudergezin. In feite komen er allerlei varianten en tussenvarianten voor. Dat was vroeger zo, maar we zien dat tegenwoordig nog steeds. Gedurende de levensloop van een individu, maar ook over de generaties heen, kan de samenstelling van het huishouden meermalen variëren. In feite is bij gezinsvorming in de Cariben eerder sprake van een reeks van partnerrelaties, ouder-kindrelaties en grootouder-ouder-kleinkindrelaties die zowel ruimtelijk als in de tijd in intensiteit variëren. Er worden huisjes bijgebouwd voor grootouders die weer 'in komen wonen' en voor kinderen die trouwen en een huishouding starten. Maar er wordt ook weer vertrokken naar elders of kinderen worden uitbesteed bij andere familie of omgekeerd. Lehmann noemt het: *"the fluidity of families and households as units of cohabitation and co-responsibility."*¹¹

Sommige studies hebben uitgewezen dat matrifocale huishoudens niet altijd als deviante vormen van gezinnen moeten worden gezien, maar dat deze een rationeel antwoord kunnen zijn op de sociaaleconomische situatie waarin de sociaal zwakkeren zich bevinden. Dit soort huishoudvormen kunnen in het voordeel van de vrouwen werken, omdat situaties waar vaders en echtgenoten geen werk hebben een enorme belasting kunnen zijn voor het gezin (Morrissey, 1989; Rowley, 2002). Daarbij speelt in positieve zin dat de afwezigheid van mannen als gevolg heeft dat de positie van de vrouw zich versterkt, en dat dit de status van vrouwen binnen de familie maar ook in de samenleving verhoogt.

⁹ De vele vrouwelijke achternamen in de Curacaose samenleving is daarvan een voorbeeld. Slavenkinderen kregen de naam van hun moeder, daarom zijn bijvoorbeeld Isabella, Martina, Isenia, Marchena, Marcha, etc. zijn veel voorkomende achternamen op Curaçao

¹⁰ Grieks: mater: moeder; archè: heersend

¹¹ <http://www.davidlehmann.org/david-docs-pdf>

Barlow (1996) stelt dat gezin of huishouden theoretische termen zijn die verschillende vormen aanduiden van wat mensen voor kortere of langere tijd bindt, maar die in de praktijk zeker geen duidelijk afgebakende eenheden vormen. Activiteiten zoals de zorg en opvoeding van kinderen, boodschappen doen, koken, eten, wassen, slapen en seksualiteit zijn doorgaans kenmerkend voor een gezins- of huishoudeenheden, maar laten zich in de Caribische huishoudensvorming niet goed in een dergelijk keurslijf voegen. De samenstelling van personen kan veranderen door het opnemen van stiefkinderen of andere familieleden, maar ook door vertrek, meestal van de vader, of door het plaatsen van eigen kinderen in een andere huishouding.

Samenvattend kan gesteld worden dat sprake is van een *fluidum van gezinnen en huishoudens met veranderende samenwoningspatronen, met veranderend (co-) ouderschap en met wisselende gezamenlijke verantwoordelijkheden*. Smith (1993) deed hiernaar veel onderzoek en schuift op basis van zijn resultaten voor de Cariben dan ook het kerngezin als model geheel opzij - alle census en survey data ten spijt waarin getracht wordt om 'kerngezinnen' te tellen.

Een punt van aandacht is de associatie van matrifocaliteit met lagere strata van de samenleving en met armoede. In de literatuur staat dit ter discussie. In de jaren zeventig laat Craton (1978) in zijn studie over Jamaica zien, dat matrifocaliteit in alle lagen van de bevolking voorkomt, ook in de hogere.

Van belang voor een heldere plaatsing van matrifocaliteit in de samenleving - en voor een duiding van het armoedeprobleem - is de benadering van Smith (1993). Hij laat zien dat het matrifocale principe niets te maken heeft met de hedendaagse female headed households en hun relatieve armoede. Female headed households bestaan uit alleenstaande moeders met 1 of meer kinderen, voortkomend uit een kerngezin, waar de man kostwinner was en zij huisvrouw. Het gaat om een typische (groot-)stedelijk fenomeen, waarbij de vrouw na scheiding uit een kerngezin weinig of niets heeft om op terug te vallen. Er is geen familiesysteem als vangnet in de buurt, geen of weinig inkomen en dus moet de vrouw terugvallen op overheidsondersteuning (bijstand) voor haar en haar kinderen.

De relatie met armoede kan bij female headed households met veel cijfermateriaal onderbouwd worden. Naar schatting leeft tegenwoordig een derde tot de helft van female headed households onder de armoedegrens (VS: 40%, Caribisch gebied: 50%). Tussen 1960 en 1985 groeide het percentage female headed families onder alle zwarte gezinnen van 20.6% tot 43.7%, vergeleken met een groei van 8.4% tot 12% onder blanke families. In de jaren negentig schat men dat meer dan de helft van alle zwarte gezinnen female headed zijn in de VS (Ricketts 1989, p.32). In de VS schat men recent dat bijna 70% van de zwarte kinderen geboren worden en (grotendeels) opgroeien in een female headed household (Hymowitz 2006).

In 2001 leefde in de Nederlandse Antillen 55% van de female headed households van minder dan 1000 Naf per maand (400 euro)¹². Naar schatting groeien steeds meer kinderen (soms tijdelijk) op in dit type huishouden met een vergrote kans op armoede met gevolgen voor de toekomst van deze kinderen (Hellendoorn 2009, Wilson e.a. 1985). Van de female headed households in de Nederlandse Antillen in 2001 had 78% Lager Onderwijs of VSBO (toen nog LBO en MAVO), 22% van hen had SBO, HAVO, VWO, HBO of WO.

Nederlandse Antillen, huishouding type alleenstaande vrouw met kinderen, per eiland en naar opleidingsniveau (CBS, Census 2001)

	Totaal	LO	MAVO/LBO	HAVO/VWO/MBO	HBO/WO
Curaçao	100	30	50	13	7
Bonaire	100	32	44	14	10
St. Maarten	100	24	44	23	9
Saba	100	45	37	11	8
St. Eustatius	100	31	41	13	14
Nederlandse Antillen	100	29	49	15	7

2.3 Gezinsontwikkeling vanuit Caribisch oogpunt

De mondiale toename van female headed households wordt zowel maatschappelijk als wetenschappelijk als een van de belangrijkste sociale vraagstukken van deze tijd beschouwd¹³. In de context van het vraagstuk spelen elementen van verstedelijking, gettovorming, armoede en werkloosheid een belangrijke rol. In deze paragraaf komt een aantal belangrijke recente inzichten rond gezinsvorming, matrifocaliteit en female headed households aan de orde.

¹² Huishoudens in de Nederlandse Antillen CBS 2001

¹³ Lewis, J. 1997

Probleem of variant?

Een eerste perspectief dat we in de wetenschap tegenkomen beziet het fenomeen van female headed households als een maatschappelijk probleem (Lewis, 1997). Dit wordt onderbouwd met gegevens uit de Europese Unie, de VS, en de Cariben.

De belangrijkste onderbouwing vormt het verband met de hoge mate van armoede waarin een groot gedeelte van de female headed households leeft, met weinig zicht op verbetering (Massiah, 1985, Hymowitz, 2006). Als consequenties worden aangegeven dat kinderen in armoede en vaderloos opgroeien, hetgeen leidt tot drop-outs, criminaliteit en werkloosheid in de volgende generatie.

Een tweede perspectief beziet een female headed household als een gewone huishoudvorm naast een andere. Een female headed household hoeft er niet per definitie slechter aan toe te zijn dan andere huishoudvormen, zoals een kerngezin met vader en moeder of een extended family met een of twee grootouders en eventueel andere familieleden. In alle gevallen kan sprake zijn van armoede, maar ook van welvaart. Ook dit perspectief wordt met gegevens onderbouwd waarbij blijkt dat veel female headed households niet negatief afsteken bij kerngezinnen. Dit positieve perspectief op female headed households vooral in de Cariben is voor het eerst expliciet verwoord door Frazier (1939) en in de jaren zestig door o.a. Clark (1965) en later door Wilson (1996).

Recentelijk verwoordt vooral Sylvia Chant (1997) deze lijn voor de Cariben. Ze deed onderzoek in Mexico, Costa Rica en de Filipijnen naar female headed households in relatie tot stedelijke armoede. Chant probeert de stereotypen van 'lone mothers' als abnormaal, geïsoleerd, en achtergesteld te nuanceren. Ze komt met een typologie van vrouwen in verschillende economische en sociale posities, die allen verschillen in huwelijksstatus, fase in de levensloop, klasse, etniciteit en steun bij kinderopvang. Zij typologeert bijvoorbeeld:

- female headed extended households;
- lone female headed households;
- single-sex female headed households;
- female dominant households;
- grandmother female headed households.

Als het gaat om banden met mannen kunnen ook diverse varianten worden onderscheiden:

- het formele burgerlijke huwelijk;
- de informele samenlevingsrelatie;
- het bezoekershuwelijk;
- het alleenstaande ouder gezin, meestal female headed.

Positieve keuze

In de Caribische huishoudens zijn vrouwen een drijvende economische kracht in het gezin. Daarom is de automatische koppeling van female headed households aan armoede niet terecht. In recent onderzoek van Chant (2009) wordt voor Costa Rica geconstateerd dat vanaf 1990 de female headed households inderdaad een steeds groter deel van de 'arme bevolking' zijn gaan uitmaken. Echter, Chant laat zien dat door de toegenomen wens tot gendergelijkheid (ook door de overheid gestimuleerd) en door inkomensondersteuning het alleenstaand moederschap juist ook een reëel perspectief is geworden voor vrouwen om zonder man hun welzijn en dat van hun kinderen te vergroten. De sociale en wettelijke veranderingen hebben er mede toe bijgedragen dat vrouwen steeds minder geneigd zijn om nog sekseongelijkheid in de huiselijke sfeer van een partner te accepteren. Zij geven daarom de voorkeur aan hun eigen female headed households, weliswaar met een laag, maar zekerder, inkomen en zonder de zorg voor en om de echtgenoot.

2.4 Relevante literatuur over de Nederlandse Antillen en Nederland

Over de gezinsontwikkeling in de Nederlandse Antillen zijn enkele historische studies verschenen, meestal over Curaçao en weinig over de andere eilanden. Ook in deze historische studies is matrifocaliteit een belangrijk concept dat vaak voorkomt en dat veelal in relatie tot het verleden wordt geplaatst.

Zo definieert Eva Abraham van der Mark in navolging van de socioloog Harry Hoetink (1961, 82-83) het matri focale gezin op Curaçao als een:

"(...) gezinstype, waarbij de moeder een centrale, dominerende en permanente plaats inneemt, terwijl de vader een randfiguur is, dikwijls afwezig, seksuele relaties onderhoudend met andere vrouwen: in het gezin vindt niet zelden moeders moeder een plaats evenals moeders dochter(s), eventueel met kinderen. Niet zelden ook dient men niet van een, maar van meerdere vaders te spreken, die elkander als passagierende figuren opvolgen." (Abraham citeert Hoetink 1973:37).

Zowel antropoloog A. F. Marks (1973) als Abraham van der Mark (1973) benadrukken in hun studies naar de gezinsontwikkeling op Curaçao dat vrouwen emotioneel en financieel op zichzelf en hun matri focale netwerk zijn aangewezen doordat mannen uit de lagere sociaaleconomische groepen structureel afwezig zijn in gezinnen.

Jeanne Henriquez (2005) doet in haar artikel *"Forsa di un nashon ta dependé di forsa di su famia"* een aanzet om Afro-Caribische gezinnen op Curaçao vanuit de geschiedenis te bestuderen (Allen, 2006: 43). Zij gebruikt hiervoor primaire bronnen, met het doel nieuwe inzichten over deze gezinnen te verschaffen. In navolging van het artikel van

Römer "*Continuïteit en verandering*" benadrukt Henriquez dat buitenhuwelijkse man-vrouwrelaties niet langer als deviant gedrag moeten worden gezien, maar eerder als diversificaties van gezinnen.

In 2008, ten slotte, is in opdracht van het Bureau Vrouwenzaken door Denise Vijber een korte inventariserende studie verricht naar gezinnen op Curaçao. Vijber constateert onder andere een groot verschil in de opvoeding tussen jongens en meisjes, waarbij in het gezin -vooral vanwege de lage verwachting van een toekomstige echtgenoot -de volledige nadruk komt te liggen op de ontwikkeling van de meisjes.

Deze constatering past in een wereldwijde trend die laat zien dat jongens het steeds minder goed doen op school dan meisjes -ook wel aangeduid als '*the boy problem*'. Studie naar dit fenomeen in de Nederlandse Antillen, in 2008-2009 uitgevoerd in opdracht van UNESCO door Dr. Goretti Narain, plaatst deze situatie in een genuanceerde context, waarbij met name sociaaleconomische en opvoedkundige factoren worden gezien als van invloed op de ook hier geconstateerde negatieve trend. De jongens zijn matig tot slecht geïnteresseerd in leren en komen hiermee weg; mannen doen het tot op heden beter op de arbeidsmarkt dan vrouwen met een gelijke vooropleiding.¹⁴

Nederland

De studies naar gezinsontwikkeling onder in Nederland woonachtige Antillianen en Arubanen zijn overwegend ingegeven door gesignaleerde of veronderstelde problemen. De meeste gaan over de gezinssituatie en opvoedingsstijlen in relatie tot armoede en criminaliteit. Een veelgehoorde vooronderstelling is dat de moeders door hun werk en drukte soms emotioneel niet beschikbaar zijn en daardoor slechts een zwakke sociale band hebben ontwikkeld met hun kinderen. Onderzoek laat echter zien dat doorgaans de moeder-kindrelatie in eenoudergezinnen niet afwijkt van die in tweeoudergezinnen (Distelbrink, 2000). Een nadelig effect op het kind -dus een nadeel ten opzichte van het opgroeien in een tweeoudergezin -is wetenschappelijk niet aangetoond.

In de literatuur zien we daarnaast dat de impact van de gezinssituatie op jonge jongens onderwerp van zorg is. Zij groeien op in matrifocale huishoudens, met afwezige vaders of passagerende mannen als norm. De veronderstelling is dat deze jongens dezelfde patronen voortzetten als zij volwassenen zijn en zelf relaties aangaan en kinderen krijgen. Van San stelt dat het alleenstaand moederschap op zich geen nadelige factor is bij het opvoeden van Curaçaose jongens, maar haar onderzoek laat wel zien dat de *houding* van de moeders ten aanzien van het gedrag van hun zoon van doorslaggevende betekenis blijkt (Van San 1998: 247).

¹⁴ Gebaseerd op een presentatie van het onderzoek aan de UNA op 27 november 2009

Een ander relevant aspect is de migratiecontext. Onder de vijfduizend Antillianen en Arubanen die jaarlijks naar Nederland komen is de laatste jaren een steeds grotere groep alleenstaande vrouwen met jonge kinderen. De motieven zijn veelal van economische en emotionele aard. Vedder (2002):

"Als een moeder alleen komt, is er meestal sprake geweest van conflicten. (...) Een belangrijk verschil met Nederlandse moedergezinnen - waar het vooral gaat om gescheiden vrouwen of weduwen - is dat deze Antilliaanse moeders nooit getrouwd zijn geweest. Veel vrouwen hebben voordat zij vertrokken relatieproblemen gehad. Ze vluchten als het ware voor de relationele en financiële problemen in de Antillen. De verwachtingen eenmaal in Nederland zijn hoog. Ook als het gaat om hun kinderen. Voor de vrouwen is niet zozeer de afwezigheid van een man een groot gemis, maar wel de afwezigheid van het familienetwerk dat een rol speelde in de opvoeding van de kinderen."
(Vedder, 2002: p??)

2.5 Conceptueel kader en onderzoeksmodel

Dit onderzoek wil inzicht verkrijgen in het proces van versterking van de alleenstaande Antilliaanse of Arubaanse moeder. In dat proces spelen zowel personen als instituten een rol. Over positieversterking van vrouwen is veel theorievorming voor handen. Voor dit onderzoek zijn vier concepten naar voren gekomen als relevant en van belang.

In eerste instantie is gesproken over het begrip *empowerment* en de *capability approach*. Beide concepten richten zich op de versterking van de vermogens van de vrouw om zich staande te houden en zich te ontwikkelen. In een later stadium in dit onderzoek is de behoefte ontstaan om meer aandacht te geven aan de positie van de vrouw in haar omgeving, zodat een beeld ontstaat van de dynamiek waarin posities in het sociale netwerk worden versterkt of verzwakt. Het gaat dan bijvoorbeeld om de vraag of het sociaal netwerk ondersteunend of tegenwerkend is en om het vermogen van de alleenstaande vrouwen tot het verwerven van ondersteuning in de gemeenschap. In het theoretisch raamwerk bestuderen wij naast de concepten van *empowerment* en *capability approach* daarom ook *accountability* en *community development*.

Empowerment

Wat is het vermogen en de vrijheid van de alleenstaande Antilliaanse en Arubaanse vrouwen in de verschillende delen van het Koninkrijk om de koers van het eigen leven in optimale mate te kunnen beïnvloeden? Deze belangrijke vraag past in de theorie rond het begrip *empowerment*. In essentie gaat *empowerment* om het maken van effectieve keuzes binnen een specifieke context. Een veelgebruikte definitie van *empowerment* luidt:

"Empowerment is the process of increasing the assets and capabilities of individuals or groups to make purposive choices and to transform those choices into desired actions and outcomes."

Empowerment gaat dus over de wisselwerking tussen individu en omgeving. Wat kan het individu binnen de context van haar samenleving en hoe kunnen de instituties haar zoveel mogelijk empowerment geven, gegeven haar capaciteiten? Ruth Alsop ea (2006) heeft voor de Wereldbank een model ontwikkeld dat gebaseerd is op de gedachte dat de mate van empowerment bepaalt in welke mate ontwikkeling (vooruitgang) het resultaat is van een samenspel tussen een individu of groep (actor) en de context. Het is een katalysator in het proces van versterking. Maar de vergroting van empowerment kan ook het gevolg zijn van een positieve ontwikkeling. Het is middel en doel tegelijk.

Voor deze studie naar alleenstaande Antilliaanse en Arubaanse vrouwen lijkt empowerment een relevant concept. We zoeken naar de kracht van de vrouwen, naar de mogelijkheden om vooruit te komen. Het empowerment model is daarom als vertrekpunt genomen voor het theoretische kader van deze studie. Andere concepten krijgen binnen dit model een plaats (zie eind van deze paragraaf).

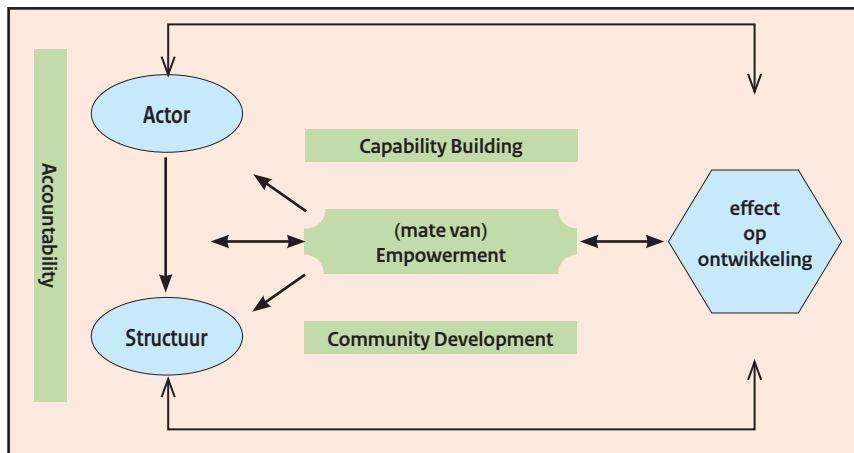
Om de mate van empowerment vast te stellen zijn de volgende vragen relevant:

- Bestaat de gelegenheid om keuzes te maken?
- Ziet de respondent zelf keuzes?
- Kan de persoon of groep daadwerkelijk gebruik maken van deze gelegenheid?
- Heeft die keuze het gewenste resultaat tot gevolg?

Capability Building

De capaciteiten benadering vertrekt vanuit de idee dat de mate van beschikbaarheid van bepaalde capaciteiten (talenten en bronnen) bepalend is voor de ontwikkeling en het welzijn van de mens, maar voegt daar de norm van sociale rechtvaardigheid aan toe. De econoom Amartya Sen (1999) heeft dit uitgewerkt met een nadruk op de bronnen arbeid en sociale rechtvaardigheid. Martha Nussbaum (2000) heeft dit vervolgens toegepast op de positie van vrouwen in ontwikkelingslanden. Nussbaum ziet bij vrouwen dat armoedezorgen, ziekte en andere problemen een grote rem leggen op maatschappelijke participatie en de ontwikkeling en/of benutting van capaciteiten. Zij geeft aan dat tijd voor zorgtaken en zorgvoorzieningen een randvoorwaarde is voor participatie van vrouwen.

Nussbaum en Sen benadrukken de capaciteiten die in een mensenleven aanwezig moeten zijn om tot keuzes te komen en in vrijheid iets te bereiken (empowerment). Deze capaciteiten benadering voegen we toe aan ons model om de kwetsbaarheid van alleenstaande moeders van Antilliaanse en Arubaanse afkomst te analyseren. Waaruit bestaat die kwetsbaarheid en hoe hebben deze vrouwen desondanks in hun leven en dat van hun kinderen vooruitgang geboekt?

Relevante vragen voor het onderzoek zijn:

- Hoe definiëren de alleenstaande moeders hun kracht en kwetsbaarheid?
- Welke capaciteiten zijn noodzakelijk om uit een kwetsbare positie te komen?
- Over welke capaciteiten zouden zij (beter) willen beschikken?

Accountability

Het begrip accountability gaat in de kern om het kunnen verantwoorden waarom je iets doet of gedaan hebt zoals je het gedaan hebt. Dat betekent ook: je keuzes kunnen verwoord worden. Het is een vermogen dat in een moderne samenleving in toenemende mate van mensen wordt verwacht en ook vereist. Het betekent dat je zelf verantwoordelijk voor je acties wordt gehouden, en tegelijkertijd dat je ook de consequenties van je keuzes moet aanvaarden.

Het vraagt een lange levensleerschool om accountable te zijn, dus om een reflexief vermogen aan te leren. Die leerschool begint al jong in de opvoeding. Kleine kinderen wordt gevraagd: Wil je dit of wil je dat? Oudere mensen kunnen zich daar aan ergeren, een kleuter heeft toch niets te willen. Zij komen zelf nog uit traditionele gezinsvormen met vanzelfsprekende gezagsstructuren (bevelshuishoudingen) en geen onderhandelingshuishoudingen waarin het reflexieve vermogen wordt gekweekt (De Swaan 1979).

Niet alleen individuen, maar ook instituties hanteren normen over de mate van accountability van hun burgers, klanten en cliënten. In de hulpverlening wordt voor veel interventies ook een behoorlijk reflexief vermogen verwacht - de cliënt zelf moet kiezen (opleiding volgen, arbeidsmarkt betreden), ongeacht of de betrokkene het vermogen heeft in dit opzicht om die keuzes en de effecten daarvan te overzien en toe te eigenen.

Ook in deze onderzoeksgroep van Antilliaanse en Arubaanse alleenstaande moeders bestaat het vermoeden dat een verschil in reflexief vermogen, in accountability, een rol speelt - bij henzelf, in de opvoeding van hun kinderen en in de verschillende verwachtingen die de Nederlandse en Antilliaanse samenlevingen in dit opzicht aan en/of aan hun kinderen stellen. Het concept 'accountability' kan voor dit onderzoek een relevant analytisch begrip vormen omdat het zowel de kracht van vrouwen als de problemen van de doelgroep mogelijk kan interpreteren in termen van botsende verwachtingen, in termen van reflexief vermogen bij de doelgroep zelf als ook bij de instituties waar de doelgroep mee te maken heeft.

Relevante vragen voor het onderzoek zijn:

- Wat voor accountability verwachten instituties van hun burgers/-klanten en omgekeerd?
- Is de doelgroep accountable binnen de omgeving waarin zij willen, moeten, kunnen leven?
- Voelen zij zich 'eigenaar' van de eigen levensloop?

Community Development

Bij community development staat het ontwikkelen van een gemeenschap van actieve burgers centraal. De interventies gaan vooral om het aanboren en benutten van de interne bronnen van de eigen gemeenschap.

In de moderne westerse samenleving is burgerparticipatie een belangrijke beleidsdoelstelling. Het gaat uit van een optimale situatie van actieve burgers die hun 'lot' in eigen hand nemen, zich daartoe ontwikkelen, maar daarin ook ondersteund worden. Participeren in de ontwikkeling van een gemeenschap is echter iets heel anders dan het traditionele 'hulp vragen' en ontvangen. In de community development benadering vormen sociale netwerken van individuen een belangrijke intermediair tussen individu en samenleving. Sociale netwerken kunnen zowel een positief als negatief effect hebben op het grijpen van kansen en het bevorderen van sociaal economische mogelijkheden. Sommige netwerken zijn juist een risico factor omdat ze een rem zetten op de ontwikkeling. De solidariteit in de groep is daar bijvoorbeeld dwingend geworden.

Een centrale relevante vraag is:

- In welke mate participeert de doelgroep in de gemeenschapsontwikkeling?
- Hoe wordt 'gemeenschap' gedefinieerd en ervaren?
- Hoe wordt 'hulpverlening' gevraagd en ervaren?

Onderzoeksmodel: samenhang tussen de concepten

Voor een weergave van de mogelijke samenhang tussen de vier concepten is gebruikgemaakt van het schema van Alsop ea (Wereldbank 2006, 17). Alsop gebruikt de voorstelling om empowerment als doel en middel in dit proces te plaatsen.

In de bewerking van dit model voor dit onderzoek hebben ook de andere gebruikte concepten een plaats gekregen.

Hoe kan het model gelezen worden?

In de analyse stellen we vast dat in een bepaald geval sprake is van een versterking van de positie van een alleenstaande moeder. Zij heeft bijvoorbeeld economische onafhankelijkheid bereikt, een opleiding afgerond, of iets dergelijks. Het model is bedoeld om -in samenhang -naar de verschillende relevante aspecten te kijken om inzicht te verkrijgen in het proces dat tot de versterking heeft geleid. Wanneer we het proces van links naar rechts volgen om de versterking te analyseren komen we het volgende tegen:

- Vertrekpunt is dat de betreffende vrouw (de actor) in interactie staat met haar omgeving (de *structuur*).
- Verondersteld wordt dat zowel de vrouw als haar omgeving handelen vanuit een bepaalde mate van *accountability*. De vrouw wil iets, of ze moet iets -maar waar komt dat vandaan? Wat is de motor achter de beweging?
- Er zou sprake kunnen zijn van een krachtige en effectief steunende gemeenschap (kracht wordt gerelateerd aan *community development*) en/of van een gunstige ontwikkeling en/of aanwending van talenten en resources (kracht wordt gerelateerd aan *capabilities*).
- Een gunstige mate van *empowerment* zal de positieve ontwikkeling mogelijk hebben gestimuleerd (als *enabler*), maar kan ook het resultaat van de positieve ontwikkeling zijn. Empowerment zou dus ook als uitkomst -rechts in het model -gepositioneerd kunnen worden.

Voorbeeld uit de empirie

Een jonge vrouw heeft gewerkt aan haar zelfbeeld. Ze geeft aan dat de rol van de kerk daar essentieel in was. Doordat ze geleerd heeft van zichzelf te houden heeft ze de kracht om nieuwe dingen te ondernemen en beter voor haar kind te zorgen. In dit geval kunnen we in het model zien:

- *Accountability* speelde inderdaad de rol van een motor achter de ontwikkeling. Op het moment dat de vrouw moeder werd ging zij inzien dat zij onvoldoende voor haar kind kon betekenen omdat zij zelf iets wezenlijks miste.
- *Empowerment* is in dit geval meer een (neven)effect dan een middel dat geleid heeft tot de versterking.
- Het belangrijkste effect in dit voorbeeld is de versterking van het zelfbeeld, waardoor ruimte ontstaat voor ontwikkeling (*capability building*) en verdere ontwikkeling van de *empowerment* (eigen keuzes maken). De waarde van dit model is dat we ook een te verwachten effect kunnen duiden.
- *Community Development* is hier ingevuld vanuit de kerk, die haar geleerd heeft om van zichzelf te houden.

Deel 2

**Sociaal-
historisch kader**

3 Vraagstelling, reikwijdte en vertrekpunt

3.1 Achtergrond en vraagstelling

Dit deel van het onderzoek gaat over de historische factoren die van invloed zijn op de gezinsontwikkeling in de Nederlandse Antillen en Aruba. Meer dan ooit tevoren wordt in Nederland en op de eilanden van de Nederlandse Antillen en Aruba gedebatteerd over gezinnen en de sociale problemen die zich manifesteren met name binnen de sociaaleconomisch zwakkere gezinnen in de Antillen en in deze gezinnen van Antilliaanse en Arubaanse afkomst in Nederland.

De oorspronkelijke vraagstelling van deze studie is daarom geweest of er een verband bestaat tussen slavernij en actuele sociale problemen in gezinnen. Dit is een vraag die betrekking heeft op de gezinsgeschiedenis. Stephanie Coontz stelt in haar artikel *"Historical perspectives on family studies"* dat historisch onderzoek naar gezinnen de onderzoeker in staat stelt de diversiteit en veranderingen binnen gezinnen te ontdekken en ook bepaalde veronderstellingen nader te onderzoeken op hun geldigheid (2000:283). Studies die de geschiedenis van de sociaaleconomisch zwakkere gezinnen in beeld brengen, kunnen een belangrijke bijdrage leveren aan het inzicht in de historische stand van zaken met betrekking tot de gezinsontwikkeling op de Nederlandse Caribische eilanden en in de gezinnen van Antilliaanse en Arubaanse afkomst in Nederland.

Ook elders in het Caribisch gebied is de vraag naar de rol die de slavernijgeschiedenis gespeeld heeft in de ontwikkeling van de Afro-Caribische gezinnen niet nieuw. Er zijn hierover verschillende posities, die in grote lijnen ingedeeld kunnen worden in twee benaderingen. De eerste benadering -de culturele ontheemdingsthese - stelt dat door slavernij de Afro-Caribische bevolking in een soort cultureel vacuüm terecht is gekomen en daardoor cultureel ontheemd is geraakt. Het resultaat van deze ontheemding manifesteert zich volgens deze benadering onder andere in een typische Caribische gezinsstructuur, die zich kenmerkt door instabiliteit, wisselvalligheid, een losse seksuele moraal en veel eenouderhuishoudens (Frazier 1939; Stamp 1956).

Een tweede benadering -de sociaal economische these -analyseert de diversiteit in de Afro-Caribische gezinsstructuur vanuit de sociaaleconomische overlevingsstrategieën die Afro-Caribische groepen en individuen hebben ontwikkeld in samenhang met hun culturele tradities (Blassingame, 1979; Genovese, 1974; Levine 1977; Gutman; 1976).

Aanhangers hiervan pleiten ervoor het gezinssysteem te analyseren vanuit een eigen cultureel perspectief en tegen de achtergrond van de sociaal-historische condities van slavernij, slavernijverleden en koloniaal verleden en niet vanuit het dominante West-Europese gezinsmodel (Barrow 1996).

Vanuit sociaaleconomisch perspectief zal in dit deel van het onderzoek niet alleen gekeken worden naar slavernij als sociaaleconomisch systeem en haar mogelijke invloed op gezinsvorming, maar ook naar de andere sociaaleconomische processen die van invloed kunnen zijn geweest op de diversiteit in gezinsvorming. Als leidraad voor het historisch deel zijn de volgende vragen richtinggevend geweest:

- Welke historische factoren zijn van invloed geweest op de gezinsontwikkeling van de sociaaleconomisch zwakkeren in de Nederlandse Antillen en Aruba?
- Welke rol hebben deze processen gespeeld in man-vrouw-kinderen verhoudingen in de Nederlandse Antillen en Aruba?

Uitgaande van belangrijke keerpunten (slavernij, emancipatie, kolonialisme, industrialisatie) in de geschiedenis zijn de volgende deelvragen geformuleerd:

1. Hoe heeft de slavernij op de zes verschillende eilanden van de Nederlandse Cariben de gezinsvorming en de man-vrouw-kindverhoudingen bepaald?
2. Welk verband bestaat er tussen slavernij en de verschillende manieren waarop gezinnen - slaven en vrijgemaakten - zich in deze samenlevingen konden ontwikkelen?
3. Heeft de afschaffing van slavernij in 1863 en het daaropvolgend koloniaal economisch systeem ook gevolgen gehad voor het gezinsleven?
4. Welke rol speelde industrialisatie in de twintigste eeuw op het gezinsleven?

Het sociaal-historisch rapport dat voor deze studie is geschreven door dr. Rose Mary Allen is integraal opgenomen in de bijlagen. In de navolgende paragrafen is een verkorte weergave van de belangrijkste observaties opgenomen. Het integrale rapport geeft een uitvoeriger beeld met gedetailleerde bronvermelding.

3.2 Beschikbare en ontbrekende bronnen

Een algemeen probleem dat meer te maken heeft met de historiografie betreft het gebrek aan empirische gegevens over de geschiedenis van slavengezinnen. Bronnenmateriaal over het intieme leven van mensen - dus ook van slaven - is schaars. In de primaire bronnen zijn slaven als afzonderlijke groep bijna onzichtbaar. Primaire bronnen zoals reisboeken van passanten, koloniale verslagen, ambtelijke correspondentie en eigentijdse brieven van vooral geestelijken verschaffen de onderzoeker naar slavengezinnen indirecte informatie over man-vrouw-kindverhoudingen op dit terrein. Een ander knelpunt vormt het feit dat er tot nu toe weinig historisch onderzoek is gedaan naar de gezinsontwikkeling in de Nederlandse Antillen en Aruba. In de Antillen

en Aruba neemt de aandacht voor gezinsontwikkeling pas in de jaren zeventig van de twintigste eeuw toe. De meeste van deze studies benadrukken de gezinsstructuren zoals die zich in die periode manifesteren. De link die gelegd wordt met de geschiedenis is voornamelijk gebaseerd op literatuur en theorieën in Afro-Amerikaans onderzoek naar slavernij en gezinsontwikkeling. Er zijn geen eigen historische analyses over gezinsontwikkeling in de Nederlandse Antillen. Zo is de klassieke studie "Yu 'i mama" van de socioloog Eva Abraham van der Mark (1973) een empirisch onderzoek dat is gedaan in de jaren zeventig van de twintigste eeuw. Het benadrukt de stand van zaken met betrekking tot matrifocaliteit op Curaçao. Dit geldt ook voor de studie van de antropoloog A.F. Marks (1973). Hij verrichtte begin jaren zeventig een antropologisch onderzoek naar het gezinsleven en de daaraan gerelateerde gender-verhoudingen van de Afro-Curaçaoënaars in zijn dissertatie *"Man, Vrouw en huishoudgroep. De Afro-Amerikaanse familie in de samenleving van Curaçao"*. Hij onderzocht man/vrouw relaties, seksualiteit en de primaire familierelaties, zoals tussen ouders en kinderen en plaatste het familieleven van de Afro-Curaçaose bevolkingsgroepen tegen de achtergrond van de Afrikaanse afkomst, alsook tegen de omvangrijke ontwikkelingen die Curaçao in het verre en meer nabije verleden heeft meegemaakt.

Bij de andere eilanden van de Nederlandse Antillen en Aruba is er een additioneel probleem. Daar is de gezinsontwikkeling en het familieleven veel minder diepgaand onderzocht. Deze thema's komen als onderdeel van andere studies aan de orde. Het boek van Ank Klomp *"Politiek op Bonaire: een antropologische studie"* (1983), geeft behalve een analyse van de dagelijkse beleving van de politiek door de bewoners van Bonaire ook inzicht in hoe de mensen daar in de twintigste eeuw leven in gezinnen en families. Wouter van de Bor, *"Eiland op drift: sociale organisatie van een kleine Caribische samenleving: Sint Eustatius"* (1979), beschrijft dit aspect voor het eiland Sint Eustatius. Het echtpaar Keur heeft in hun studie over de sociale structuur van het eiland Sint Maarten, ook aandacht besteed aan families (Keur en Keur, 1960). Dit geldt ook voor het boek over Saba van Julia Crane, getiteld *"Educated to emigrate, the social organization of Saba"*, uitgegeven in 1971. In dit boek laat de schrijfster zien hoe kinderen met het idee worden opgevoed dat in hun samenleving weinig toekomst is en dat migratie een overlevingsstrategie is.

Verder is er tot nu toe weinig vergelijkende studie verricht naar de thematiek van de gezinsontwikkeling en het familieleven van de eilanden van de Nederlandse Antillen en Aruba. A.F. Marks refereert hier ook naar in zijn artikel *"Gezinsvormen en gezinscultuur"* voor het boek *"Cultureel Mozaïek van de Nederlandse Antillen"* (1977). Volgens hem verschilt het familieleven op de andere eilanden niet fundamenteel van het Curaçaose, hoewel hij dit alleen maar kan veronderstellen door vergelijkende literatuurstudie, daar hij alleen het familieleven van de Curaçaose samenleving heeft bestudeerd (Marks 1977:57).

3.3 Korte historische introductie

De eilanden Aruba, Bonaire, St. Maarten (gedeeltelijk), Sint Eustatius en Saba behoorden vanaf 1845 tot de onderhorigheden van Curaçao, en werden bestuurd door een gezaghebber, benoemd door de Koning van Nederland. Alle zes eilanden kennen een koloniale geschiedenis waarin slavernij een rol heeft gespeeld als een dominant economisch productiesysteem.

Geen van de eilanden hebben een plantage-economie -d.w.z. een economie waarin een handelsproduct grootschalig verbouwd werd voor export naar Europa - gekend. Met name de droogte maakte grootschalige plantagebouw onmogelijk. Hierdoor kenden de eilanden ook geen grote slavenmacht, zoals dit wel bekend was in de rest van het Caribische gebied (zie tabel). Slechts in het westen van het eiland Curaçao waren de plantages in omvang enigszins vergelijkbaar met de rest van de Cariben (Römer, 1979).

Het aantal slaven per eiland 1699-1863

	Aruba	Bonaire	Curaçao	Saba	Sint Eustatius	Sint Maarten
1699	0	97	2,400	131	385	300
1735	0	200	3,500	176	1,300	1,110
1795	30	323	12,864	564	4,950	3,148
1816	336	290	6,765	460	1,800	2,551
1857	502	819	6,985	666	1,085	1,746
1863	480	758	6,751	710	1,138	1,878

Bron: Dalhuisen 1997: 55.

Curaçao en Sint Eustatius waren vooral in de zeventiende en achttiende eeuw centra van smokkel- en slavenhandel. Een groot deel van de op de eilanden aanwezige slavenmacht was bestemd voor doorvoer naar de omliggende kolonies in de Cariben en de kuststroken van Zuid-Amerika. In totaal zijn ongeveer 112.000 slaven op Curaçao verhandeld.

Bonaire was van 1637 tot 1792 een plantage van de West Indische Compagnie ten behoeve van de kolonie Curaçao. In 1816 werd het een gouvernementplantage, waarbij alle grond aan de staat behoorde. Ze behield deze status tot 1868.

Op het eiland werkten vrije Indianen en slaven grotendeels in de zoutpannen. Daarnaast was het eiland een soort strafkolonie voor vrije zwarten uit Curaçao. Wat betreft de sociale structuur van het eiland, valt op te merken dat er hier geen sterke klasse van blanke planters bestond.

Aruba werd door de West Indische Compagnie geëxploiteerd, waarbij de aanwezige Indianen werden ingezet als arbeiders, met name in de veeteelt. Aruba valt binnen de Nederlandse Caribische eilanden op door het geringe aantal slaven. In de achttiende eeuw ontstond een vermenging tussen de Indianen en de blanke groep (Alofs 2003:9). De weinige slaven waren in dienst van protestantse en Joodse handelaren, die zich daar vanuit Curaçao hadden gevestigd. Ook de autochtone, Indiaanse bevolking bezat enige slaven (Alofs 2003:11).

Op Sint Maarten veranderde zowel het Nederlandse als het Franse deel tot 1816 herhaaldelijk van vlag. De bevolking fluctueerde in die tijd al heel sterk. Soms trokken hele groepen mensen weg en op andere momenten kwamen er grote groepen migranten bij. Al naar gelang de bevolkingsgroep die op dat moment in meerderheid aanwezig was, wekte het eiland de indruk Hollands, Frans of Engels te zijn.

Na verloop van tijd bevonden zich onder de slaven in de Nederlandse Cariben nakomelingen van de blanke groep. Dit waren de kinderen van de zwarte slavinnen en blanke meesters, die met de naam kleurlingen werden aangeduid. Op Aruba ontstond eveneens een vermenging, maar hier tussen de blanken en de Indiaanse groep (Lulofs 2003:9). De kinderen die uit zo'n soort relatie waren geboren, behoorden in de Antillen en Aruba reeds in de 18de en 19de eeuw tot de groep van vrije mensen. Door deze erkenning kregen sommige kleurlingen een verhoogde sociale status. De economische ondersteuning die zij kregen vergemakkelijkte de opwaartse mobiliteit van deze groep.

Op 8 augustus 1862 werd door het Nederlandse parlement een wet aangenomen, waarin werd bepaald dat op 1 juli 1863 de slavernij zou worden afgeschaft. Op Sint Maarten hebben de slaven veel eerder hun vrijheid. Al in 1848 was slavernij aan de Franse kant afgeschaft en dit leverde problemen op voor de slaveneigenaren aan de Nederlandse kant. Slaven weigerden te werken en velen vluchtten naar de Franse kant. Zij kregen na een korte impasse in 1848 de facto hun vrijheid, die in 1863 formeel werd bekrachtigd.

In 1863 kregen 11.654 slaven vrijheid, ongeveer een derde deel van de totale bevolking van de toenmalige kolonie. In de literatuur wordt dit moment aangeduid met de term 'de Emancipatie'. Voor velen op de eilanden was de periode na 1863 echter een tijd van enorme armoede. Zowel de elite, maar vooral leden van de lagere klasse hadden het zwaar te verduren. De mogelijkheden om zich binnen deze samenlevingen omhoog te werken, waren heel erg beperkt. De kolonie Curaçao werd na de Emancipatie geconfronteerd met jaarlijkse begrotingstekorten. De sociale toestand op de eilanden bleef rond de eeuwwisseling heel erg slecht.

Op Curaçao heerste overal op het eiland werkloosheid en bittere armoede (Dekker, 1982). Op alle eilanden werden kinderen in die tijd al heel vroeg betrokken bij het arbeidsproces. In de arme gezinnen zorgden kinderen soms reeds op 12-jarige leeftijd voor een deel van het gezinsinkomen. Op de Bovenwinden ging het economisch niet beter. Landbouw en huisnijverheid, zoals vlecht- en kantwerk, zorgde voor wat inkomsten, maar het bleef ontoereikend.

Na de Emancipatie werden mobiliteit en emigratie door velen op de Nederlands Caribische eilanden gebruikt als middel tot verbetering van hun bestaande sociale positie. Grote aantallen arbeiders vertrokken vanuit Curaçao, Aruba en Bonaire naar Venezuela, Colombia en Suriname en Costa Rica en later in het begin van de vorige (twintigste) eeuw naar de Dominicaanse Republiek en Cuba om daar werk te verrichten. Onder de emigranten bevonden zich ook vrouwen, zij het in mindere mate. Op de Bovenwinden volgde na de Emancipatie een uittocht van planters en ook veel van de voormalige slaven gingen elders op zoek naar werk. Emigratie vond plaats naar Sint Kitts, Sombrero, Redonda, Connetable, Frans Guyana en de Verenigde Staten. Later ging men seizoenarbeid verrichten op de Dominicaanse Republiek (Sypken Smit, 1995:140).

Voor Curaçao en later ook Aruba, is de vestiging van de olie-industrieën, in het begin van de twintigste eeuw, een belangrijke katalysator van verandering geweest. Curaçao veranderde van een commercieel/ambtelijke en agrarische maatschappij in een industriële. Tegelijkertijd kwam een grote migratiestroom op gang van mensen uit Bonaire, Sint Maarten, Sint Eustatius en Saba naar Curaçao en ook naar Aruba; eilanden die destijds een economische opbloei meemaakten vanwege de olie-raffinaderijen. Omdat het merendeel van de mannen migreerde, ontstond er op Bonaire, Sint Maarten, Sint Eustatius en Saba een vrouwenoverschot.

In de jaren vijftig beleefden Curaçao en Aruba grote economische bloei. Automatisering om concurrentie het hoofd te kunnen bieden, leidde echter in de jaren zestig tot massale ontslagen. Opnieuw vertrokken veel arbeiders naar het buitenland. In de jaren tachtig en negentig was de sluiting en verkoop van de raffinaderij opnieuw aanleiding tot migratie, waarbij Nederland voor velen het land van de gedroomde gouden toekomst werd. Het toerisme heeft zich in de afgelopen decennia vooral op Sint Maarten en Aruba ontwikkeld tot de voornaamste pijler van de economie.

4 Thematische beschouwing

Op vijf hoofdthema's zien wij dat de historische studie met name informatie oplevert die relevant is voor het inzicht in de gezinsontwikkeling in de Nederlandse Antillen en Aruba. Deze thema's zijn slavernij, kerk, gemeenschap en modernisering en migratie. Dit hoofdstuk presenteert per thema de belangrijkste bevindingen. De laatste twee worden geclusterd gepresenteerd, aangezien zij een gelijksoortige invloed hebben gehad op de diverse samenlevingen.

4.1 Slavernij en gezin

Verschillende aspecten van de samenleving tijdens de slavernij zijn van invloed geweest op gezinsontwikkeling van de Afro-Caribische bevolking. Belangrijk is daarin te constateren dat er geen sprake is van een statische situatie en dat de omstandigheden ook per eiland verschillend waren. De samenlevingen in het Caribisch gebied waren volop in ontwikkeling. Zo werd de rol van de kerk pas in de loop van de negentiende eeuw prominenter. Ook de verhouding tussen gouvernement en plantagehouder was in ontwikkeling. De slavernij kenmerkte zich echter fundamenteel door haar ongelijke rassen- en klassenverhoudingen, wat diepe sporen heeft nagelaten.

Al bij hun gevangenneming op het Afrikaanse continent werden de slaven uit de verschillende delen van Afrika uit hun familieverband gerukt. Ook bij de verkoop van de slaven in de transitohavens werd geen rekening gehouden met bestaande relaties. Aangezien slaven geen rechtspersonen waren, konden en mochten zij gedurende de slavernij geen burgerlijk huwelijk sluiten.

Uit onderzoek in het Caribisch gebied blijkt echter toch dat slaven -zeker in de latere jaren -wel in een gezinsverband samenleefden. Men kende onder slaven dus ook nucleaire gezinnen. Ook op bepaalde plantages op Curaçao blijkt uit onderzoek dat, zeker tegen het einde van de slavernij, gezinnen als grootfamilies samenleefden op de plantages (Allen en Maduro, 2008).

Elders in het Caribisch gebied kwamen gezinsverbanden met name voor in de stedelijke gebieden, dus buiten de plantages. Soms bestonden deze groepen zelfs uit een extended family of grootfamilie zoals grootouders, tante en ooms, maar dit vormde de uitzondering, meestal ging het om een moeder met haar kinderen (Barrow 1996; 248). De relatie tussen vaders en de slavenkinderen was in vele gevallen uitermate

zwak. Tijdens de slavernij hadden de mannelijke slaven geen vadersverplichtingen voor hun kinderen. De plantage-eigenaren waren primair verantwoordelijk voor de zorg van vrouwen en kinderen.

Slaveneigenaren kregen ook kinderen met hun zwarte bijvrouwen. De moeders woonden heel vaak apart met hun kinderen en de blanke vaders onderhielden soms de kinderen. De kinderen die uit deze relatie waren geboren, behoorden in de Antillen en Aruba reeds in de achttiende en negentiende eeuw tot de groep van vrije mensen. Door deze erkenning kregen sommige kleurlingen een verhoogde sociale status.

Het verschijnsel van bezoekerelaties tussen slaveneigenaren met slavinnen of met vrouwen van de vrije gekleurde groep wordt ook als één van de factoren genoemd voor het bestaan van matrifocale gezinnen (Van Hulst 1997). Dit '*herengedragspatroon*', zo aangeduid door Hoetink in zijn boek "*Het patroon van de Oude Curaçaose Samenleving*", werd nagevolgd door de mannen van de lagere sociaaleconomische klassen (Hoetink 1958). Nog steeds is dit '*herengedragspatroon*' een veelgehoorde term in het verklaren van instabiele gezinssituaties op Curaçao.

Ook de relatie tussen moeder en kind stond onder druk tijdens grote delen van de slavernij. Door het ontbreken van een familiewet konden kinderen tot 1857 los van hun moeder verkocht worden. Om praktische redenen mocht de slavin in de eerste zes levensjaren voor haar kind zorgen, maar daarna was een verkoop goed mogelijk. De uit slaven geboren kinderen behoorden toe aan de meester van de moeder, ook wanneer de vader een vrije man was.

Het opvoeden van kinderen werd in de slavernij geassocieerd met fysiek geweld. Straf was een belangrijk onderdeel van de opvoeding -feitelijk hun opvoeding tot slaaf. De slavenkinderen werden gestraft wanneer zij hun taken niet vervulden en ook deze strafmaat werd door de slavenreglementen voorgeschreven. Na 1857 kwam hierin wat meer duidelijkheid, waarbij meer naar leeftijd werd gekeken. De vraag is in hoeverre deze methode van opvoeding nog steeds doorwerkt in de samenleving.

4.2 Kerk en gezin

De kerk is pas in de loop van de negentiende eeuw een rol gaan spelen in het dagelijkse leven van de slaven in de Nederlandse Antillen en Aruba. Dit begon met de kerstening van de slaven. Op Curaçao, Aruba en Bonaire nam voornamelijk de rooms-katholieke kerk deze taak op zich. Op de Bovenwinden waren het de protestantse religieuze bewegingen, zoals het methodisme en het Zevendags Adventisme, die de kerstening voor hun rekening namen.

De rol van de kerk was niet altijd gewenst of begrepen. Toen Pater Johannes Stoppel in 1817 de wens uitte om het slavenhuwelijk op Curaçao te introduceren, werd dit beschouwd als een verstoring van de orde en vrede in de kolonie. Na hem ging priester Martinus Joannes Niewindt zich intensiever bezighouden met maatregelen om naast het onderwijs en de godsdienstuitoefening ook de huwelijks- en gezinsverhoudingen onder de slaven te bevorderen.

Op aandringen van Monseigneur Niewindt werd het kerkelijke slavenhuwelijk na 1828 onder bepaalde voorwaarden toegestaan. Op Bonaire was het voor de gouvernements-slaven eerder toegestaan om het kerkelijke huwelijk aan te gaan. Op Sint Maarten werd het slavenhuwelijk, ofschoon niet officieel erkend, door de slavenhouders beschouwd als een zekere garantie voor grotere focus van de slaven op hun werk. Van Sint Eustatius is bekend dat slavenhuwelijken in het bijzijn van de Methodistische predikant slechts plaatsvonden nadat er toestemming was verleend door de slavenhouder. Pas vanaf 1844 mochten de slaven op alle eilanden een kerkelijk huwelijk aangaan. Dat gold ook voor huwelijken tussen slaven en vrije personen. Na de Emancipatie werden de vrijgemaakten in de kolonie vrije burgers en vielen onder de burgerlijke wetten. Het verbod tegen het aangaan van een wettelijk huwelijk werd opgeheven.

De kerk heeft zichzelf een belangrijke taak gegeven in wat genoemd werd de beschavingactiviteiten onder de slaven en vrijgemaakten. Op sociaal gebied kreeg de rooms-katholieke kerk, waarvan het overgrote deel van de zwarte bevolking van de Benedenwinden lid was, rond het midden van de negentiende eeuw een sterke invloed in de zorg voor armen en hulpbehoevenden. De zorg voor armen viel samen met de zorg voor zieken en oude mensen. De zusters van de Congregatie 'Alles voor allen' belastten zich op de Benedenwinden met het verplegen van zieken.

Ook op het gebied van onderwijs werd het nodige gedaan. Heel lang waren slavenkinderen uitgesloten van het volgen van onderwijs. Met heel veel inspanning lukte het Niewindt de overheid te overtuigen van het belang van onderwijs voor de slavenkinderen. Voor de Emancipatie waren de meeste scholen voor kinderen van vrijgemaakten van Curaçao, Bonaire en Aruba in handen van de geestelijke zusters van liefdadigheid. Het betrof hier godsdienstig en elementair onderwijs. Pas bij de wet van 1859 werden slaveneigenaren verplicht tot twee uur onderwijs aan slavenkinderen jonger dan veertien jaar. Op St. Maarten en Sint Eustatius was het onderwijs in handen van Methodisten zendelingen.

Op de Benedenwinden hebben overheid en de rooms-katholieke kerk zich na de Emancipatie toegelegd op karaktervorming. Zowel de staat als de kerk deden pogingen om huwelijken onder de bevolking te bevorderen. Het gezinsleven zou de basis moeten vormen voor een nieuw te vormen sociale structuur. De rooms-katholieke missie probeerde dit met allerlei regelingen te bewerkstelligen. Zo werd de regel

ingevoerd om kinderen van niet-gehuwde ouders niet op zondag, maar gedurende de week en voor zonsopgang of na zonsondergang te dopen. Dat deze moraal van een '*drecha bida*' (fatsoenlijk leven) nog steeds doorwerkt in de huidige samenleving blijkt bijvoorbeeld uit het vereiste dat de Heilige Communie moet worden bijgewoond door moeder en vader.

Ongehuwde zwangere vrouwen werden tot ver in de twintigste eeuw buiten de deur gehouden van zorginstellingen. Vroedvrouwen stonden ook onder het gezag van de pastoors. De kerk probeerde op deze manier ook invloed te hebben op ideeën over seksualiteit, zwangerschap en geboorte. Ook werden mensen die niet gehuwd samenleefden na hun overlijden, begraven op speciale ongewijde plekken op de begraafplaats, '*chike*' genaamd. Deze regels werden eveneens toegepast op de andere eilanden van de Benedenwinden. De macht van de rooms-katholieke kerk manifesteerde zich ook op andere terreinen, zoals door beïnvloeding via de katholieke Papiamentstalige bladen. Soms ging de macht verder, en werd zelfs slaag als straf toegepast door de rooms-katholieke kerk op de leden die zich niet aan de regels hielden.

De rol van de kerk in de Antilliaanse en Arubaanse samenleving heeft dus meerdere gezichten. De kerk heeft zich ingespannen om structuur aan te brengen in zeer losse en kwetsbare levenspatronen en zich daarbij ingespannen voor een normering en waardering van interpersoonlijke (gezins-)relaties. Naast structuur heeft de kerk ook onderwijs geboden en daarmee bijgedragen aan de ontwikkeling van de samenleving. Veel patronen en structuren in de huidige samenleving zijn terug te brengen op deze inspanningen. Tegelijkertijd heeft de rol van de kerk ook een belast verleden van dwang en straf. Die ambivalentie is een belangrijke observatie in het kader van dit onderzoek, juist omdat de kerk nog steeds zo sterk zichtbaar is in de samenleving.

4.3 Gemeenschap en gezin

Zoals al eerder is geconstateerd zien we in de gezinsstructuren in de Cariben veelal geen duidelijk afgebakende eenheden die aangeduid kunnen worden met begrippen als grootfamilie, kerngezin of oudergezin. Uiteraard komen deze voor, maar we zien traditioneel veel varianten en ontwikkelingspatronen binnen een individueel leven. Vaak is sprake van een meer fluïde geheel aan relatievormen binnen een huishouden, of tussen huishoudens.

De *extended family* als een gezinsvorm zien we zowel op de Boven- als de Benedenwindse eilanden. De familie *-famia of family* -bestaat uit meer generaties. De extended family heeft een belangrijke rol gespeeld binnen het nucleaire en matrifocale gezin - voornamelijk op het gebied van de economische/materiële, spirituele en emotionele ondersteuning. Enkele taken die door diverse leden van de extended family gedaan werden, betreffen de socialisering van jongeren en de opvang van ouderen. Andere taken van deze familiestructuur was de hulp in probleemgevallen, de zorg voor ouderloze en verwaarloosde kinderen, de zorg voor zieken en ouderen en directe betrokkenheid bij het overlijden van een familielid (Allen 2007).

Op de katholieke Benedenwindse eilanden is ook sprake van een ritueel verwantschap, bekend als compadrazgo-systeem. Bij de doop, de heilige communie en het vormsel van een kind, of bij het kerkelijk huwelijk van een volwassene, wordt iemand peter of meter en daarmee verwante.

Naast de biologische familierelaties is er sprake van verschillende vormen van pseudo-verwantschap. Het gaat daarbij om een belangrijke steunfunctie, zowel materieel als immaterieel. Zeer bekend op de benedenwinden is het fenomeen *'yu di kriansa'*. De *yu di kriansa* (pleegkind) wordt informeel geadopteerd door een *'mama di kriansa'* (pleegmoeder), die heel vaak de *'madrina'* (peetmoeder) is van het kind. De *'yu di lechi'* (melkkind) was een kind dat door een andere vrouw dan de moeder werd gezoogd. Verder had men de categorie *'yu sin doló'* (letterlijke vertaling: pijnloos gekregen kind of kinderen). Deze zijn kinderen die men in huis neemt op grond van een bijzondere affectieve band, niet zozeer om sociale of economische redenen (Abrahams van der Mark 1998:222).

Ook de buurt speelde in het verdere verleden, maar soms nu nog in sommige wijken, een rol in het 'support systeem'. Niet voor niets werden heel vaak andere niet-familiaire relaties tussen personen beschreven in termen van verwanten, zoals de *'mama di barío'*.

De ondersteuningsstrategieën van verwanten en fictieve verwanten speelden een rol in de overleving van mensen. Een dergelijk strategie was/is de *'sam'*. De *sam* is een spaarsysteem dat op Bonaire, Aruba en Curaçao momenteel nog steeds wordt gehanteerd. Door verschillende mensen, familieleden en buurtbewoners, wordt er een bepaald bedrag afgesproken, dat wekelijks gespaard werd bij iemand, die de *'kibes di sam'* genoemd wordt. Deze *samhoudster* beheert het geld en moet zorgen dat de leden hun verplichtingen nakomen. Zij krijgt eenmaal de kasinhoud of een deel ervan. De deelnemers krijgen dan op een afgesproken datum een bepaald bedrag. Op de Bovenwinden wordt dit fenomeen aangeduid met de term *'sousou'* of *'partnerbox'*.

4.4 Migratie, modernisering en gezin

Migratie vormt globaal van oudsher de belangrijkste factor in de toename van het aantal female headed households. Met name in de twintigste eeuw zijn ontwikkelingen van arbeidsmigratie en de modernisering van de samenleving van grote invloed geweest op de gezinsontwikkeling. Hierbij was soms sprake van een directe druk om op een andere manier invulling te geven aan het gezin, zoals bij de eis van een werkgever om getrouwd te zijn. Veelal zien we ook dat op een meer indirecte manier vrouwen in een situatie komen die vraagt om een andere invulling van hun gezin. Deze meer geleidelijke ontwikkeling zien we bij de vele migratiebewegingen in de Antillen. Hier is feitelijk sprake van nieuw ontwikkelde overlevingsstrategieën.

Na de Emancipatie werden mobiliteit en emigratie door velen op de Nederlands Caribische eilanden gebruikt als middel tot verbetering van hun bestaande sociale positie. Onder de emigranten bevonden zich ook vrouwen, zij het in mindere mate. Op de Bovenwinden volgde na de Emancipatie een uittocht van planters en ook veel van de voormalige slaven gingen elders op zoek naar werk. Heel vaak ging men met de verwachting een beter leven op te bouwen voor zichzelf, de vrouw en de kinderen. Niet altijd zijn deze verwachtingen waarheid geworden, met alle gevolgen voor de achtergeblevenen; voornamelijk de vrouwen die voor zichzelf en hun kinderen een bestaan moesten opbouwen. Tijdens deze periodes waren de vrouwen op zichzelf aangewezen of op de rest van de familie.

Ook vanuit de opkomende grote corporaties was sprake van beïnvloeding van het gezinsleven. Shell deed dit door bepaalde voorzieningen alleen voor gehuwde echtparen beschikbaar te stellen. Shell werknemers die ongetrouwd samenwoonden werden door vooraanstaande employé's toegesproken en gewezen op hun morele en ethische plicht hun concubine en de bij haar verwekte kinderen wat betreft hun levensonderhoud in een verzorgde staat achter te laten door met de concubine in het huwelijk te treden. Onderzoek toont aan dat deze strategie in zoverre is geslaagd, dat het model van het westerse gezin, waarin de man de kostwinner is, steeds meer ingang kreeg in de Curaçaose samenleving. De rol van de rooms-katholieke kerk, alsook het uitbreidende onderwijs zijn hierbij ook van belang geweest.

Tot slot is uiteraard van belang dat vanaf de jaren zestig de migratie vanuit de Nederlandse Antillen en Aruba naar Nederland op gang is gekomen, met een piek in de jaren tachtig en negentig. Onder de migranten waren veel alleenstaande Antilliaanse en Arubaanse moeders, die veelal om economische, emotionele of veiligheidsredenen hun toevlucht hebben gezocht tot de Nederlandse samenleving.

5 Verbinding theorie en empirie

De in hoofdstuk 4 gepresenteerde themaclustering van het sociaal-historische onderzoeksdeel is doorgevoerd in de opzet van de empirie. Hoewel de beide onderzoekers elk hun eigen aanpak hebben gekozen, is gaandeweg voortdurend contact geweest om gezamenlijk de belangrijkste observaties en vermoedens te vertalen in methodologische schakels. Dit hoofdstuk geeft een kijkje in deze keuken.

5.1 Belangrijkste observaties sociaal-historisch kader

Het sociaal-historisch overzicht laat in grote lijnen zien dat niet alleen slavernij, maar ook andere sociale processen gevolgen hebben gehad voor de man-vrouwverhoudingen en man-kindrelaties op de eilanden van de Nederlandse Antillen. Een aantal onderwerpen komt naar voren dat zeer waarschijnlijk van (grote) invloed is op gender- en gezinsrelaties maar waar op basis van bestaand onderzoek geen vergaande uitspraken over gedaan kunnen worden.

Slavernij beïnvloedde de wijze waarop men als gezin en familie met elkaar kon leven. Slavenhuwelijken waren informeel verboden, maar men kende allerlei vormen van huishoudens onder de slaven. De meeste huishoudens bestonden uit slavenmoeders en hun kinderen. Daarnaast kende men onder deze groep nucleaire gezinnen. Op bepaalde plantages op Curaçao leefden tegen het einde van de slavernij gezinnen als grootfamilies samen op de plantages.

Slaven waren primair aan het gezag van de meesters onderworpen. Fysiek geweld was een belangrijke manier van straf, zowel in de opvoeding van kinderen, alsook om volwassenen correct gedrag aan te leren. Na de slavernij werd fysieke straf op de Benedenwinden ook toegepast door de rooms-katholieke geestelijken als een vorm van disciplineren van de volksklasse.

De ongelijke machtsverhoudingen tussen de etnische groepen bleven ook na 1863 in stand en bepaalden in grote mate de context van de keuzemogelijkheden die de diverse groepen hadden om een bestaan op te bouwen. De economische situatie onder de vrijgemaakten bleef slecht. Na de Emancipatie werd mobiliteit en emigratie door velen op de Nederlands Caribische eilanden gebruikt als middel tot verbetering van hun bestaande sociale positie.

Migratie is daarom in de vorige generaties een belangrijke economische overlevingsstrategie geweest en heeft het sociale leven van de lagere klassen op de eilanden beïnvloed en als gevolg daarvan ook de gezinsvorming en gezinsontwikkeling.

Aruba en Curaçao, maar zeker ook Bonaire en de Bovenwinden zijn heel lang samenlevingen geweest waarbij de mannen naar elders emigreerden. Zij zijn hierdoor heel lang vrouweilanden geweest. Dit heeft gevolgen gehad voor de man-vrouw-verhoudingen, de gezinsontwikkeling en verder de opvoedingsstijlen. Vrouwen moesten in afwezigheid van mannen het hoofd boven water weten te houden. In zulke omstandigheden werden ondersteuningsnetwerken en strategieën belangrijk. De extended family en de buurt speelden een aanzienlijke rol in het support systeem.

Voor Curaçao en later ook Aruba, bracht de vestiging van moderne olie-industrieën in het begin van de twintigste eeuw veel verandering in tal van opzichten. De eilanden kregen een meer open klasse systeem, werden welvarend, en in plaats van dat de mannen vertrokken kwamen er juist grote stromen migranten naar Curaçao en Aruba, van de andere eilanden, maar ook uit hele andere delen van de wereld. Het heeft deze samenlevingen ingrijpend doen veranderen.

Op Curaçao heeft Shell bewust gewerkt aan kerngezinsvorming en bepaalde structurele veranderingen in gezinsrelaties, door bepaalde voorzieningen voor gehuwde echtparen. Ook verbeteringen in voorzieningen, zoals gezondheidszorg en zeker onderwijs, hebben hierbij een belangrijke rol gespeeld. Latere industrieën, zoals bijvoorbeeld Texas Instruments die vooral vrouwen aannam, hebben op Curaçao het beeld van de vrouw als moderne werkneemster gebracht. Ook de ideeën over de emancipatie van vrouwen, hebben hieraan bijgedragen.

De andere eilanden hebben een deels afgeleide economische ontwikkeling door- gemaakt, aangezien veel arbeidskrachten voor de olieraffinaderijen werden gerekruteerd op de andere eilanden. Door de migratie van mannen naar elders, bleven op de Bovenwinden en Bonaire vrouwen er alleen voorstaan.

5.2 Input voor de empirie

Tijdens de uitvoering van het sociaal-historisch onderzoek werd het empirisch onderzoek voorbereid. Er heeft een regelmatige interactie plaatsgevonden tussen de onderzoekers, waardoor de empirisch onderzoeker tijdig rekening input kreeg van de sociaal-historisch onderzoeker. De volgende aspecten uit het historisch onderzoek zijn expliciet meegenomen in de opzet van de empirie:

- Hoe is de eigen beleving van het slavernijverleden? Is dit verschillend per eiland en per generatie?
- Wat is de rol van de kerk in de opvoeding volgens de vrouwen van eenoudergezinnen (normen en waarden)?
- Wat is de rol van traditionele en moderne sociale familiale netwerken en van de professionele hulpverlening?
- Heeft straf en fysiek geweld een plaats in de opvoeding?
- Hoe zien de vrouwen van eenoudergezinnen hun eigen kracht?
- Hoe zit het met hun zelfbeeld? In relatie tot beeldvorming en media?
- Ervaren vrouwen van een ouder gezinnen dat ze keuzes hebben kunnen maken?

En vervolgens zijn drie vragen meegenomen die zich opwierpen vanuit de literatuur:

- Is de beleving van matrifocaliteit in Nederland anders dan op de eilanden?
- Is de beleving anders bij vergelijking tussen Curaçao en de andere eilanden?
- Indien sprake is van culturele ontheemdheid bij de vrouwen, heeft dat met historische ontwikkelingen te maken of met emigratie of met beide?

Toelichting

Bij de jongere generaties lijkt volgens recente Nederlandse literatuur sprake te zijn van een geheel andere beleving en verwerking van het slavernijverleden (Stipriaan 2007: 163). Zij *"proberen systematisch en publiekelijk de erfenis van het verleden te analyseren. (...) Voor deze groep is het verleden juist een handvat om de toekomst te veroveren."* In de zoektocht naar de eigen kracht van Antilliaanse en Arubaanse vrouwen is het interessant of zij gaandeweg in hun leven ook op een dergelijke wijze terugblikken en omgaan met hun voorbeelden 'sterke vrouwen' uit het verleden, te beginnen met de vorige generatie, hun eigen moeders en tantes.

Het sociaal-historisch deel liet zien dat lokale gemeenschappen een belangrijke opvoedende rol speelden, zowel tijdens en na de slavernij, als in perioden van economische migratie van mannen; grootmoeders, extended families en de lokale gemeenschap als gezamenlijke opvoeders. Het sociaal-historisch deel laat tevens zien dat die familiere zorgstructuur aan het veranderen is. Enerzijds spelen extended families nog steeds een belangrijke rol. Anderzijds zijn er tendensen in de richting van het 'grootstedelijke' female headed household type. Dit roept praktische vragen op als: Is oma nog beschikbaar voor de kinderopvang? Is er onvoldoende opleiding bij de jonge moeder met kind en/of bij haar moeder om zelfstandig een huishouding te voeren? Is er een financiële en een zorgbijdrage van de vader? De vragen die van hieruit in het onderzoek aan de orde komen gaan in op deze tendensen. In hoeverre wordt de afname van de grootfamilie structuur voldoende gecompenseerd door financiële en zorgverantwoordelijke vaders en door aanvullende overheidsinfrastructuren en professionele instanties, in de vorm van bijvoorbeeld kinderopvang, hulpverlening, huisvesting en dergelijke?

Huidige emigratiepatronen betreffen nu ook veel jonge moeders met hun kinderen. Voor dit onderzoek wordt nagegaan wat de impact van deze emigratie is op hun levensloop en hun gezinsontwikkeling en opvoeding (Antilliaanse en Arubaanse respondenten in Nederland). Bij de reeds langer naar Nederland geëmigreerde Antilliaanse en Arubaanse respondenten wordt nagegaan wat in hun levensloop de impact van de emigratie was op hun gezinsontwikkeling en opvoeding, aangezien voor hen de overgang drastischer moet zijn geweest, komend uit matrifocale huishoudens en terechtkomend in een stedelijke sterk geïndividualiseerde zelf redzame samenleving.

Wanneer we deze observaties beschouwen tegen de achtergrond van de vier concepten uit het conceptueel kader, dan dringen zich drie hoofdvragen op voor de empirie:

- Wat is de beleving van de vrouwen van hun levensloop: ervaren zij hun levensloop als door de omstandigheden (of: (nood)lot) vastgelegd of ervaren zij een zekere mate van individuele keuze- en beïnvloedingsruimte? (*accountability en empowerment*) De rol die hierbij aan de kerk wordt toegeschreven en de rol die het geloof heeft in de aanvaarding van levenswendingen zijn hier van belang.
- In welke mate zijn de vrouwen zelfredzaam wat betreft hun gezinsplanning en -ontwikkeling? Beschikken zij over de voldoende capaciteiten en randvoorwaarden (verzorging, opleiding, werk)? Is het krijgen van kinderen in dit verband een middel of een doel? (*capacity building*)
- Wat is voor de vrouwen de rol van hun sociale familiale netwerk versus professionele netwerken? In hoeverre is sprake van overgangsprozessen naar modernisering en individualisering in de levens van de vrouwen van eenoudergezinnen, en ervaren zij die als positief of negatief? (*community development*)

Deel 3

Empirie

6 Resultaten uit de empirie

6.1 Verantwoording

Bij aanvang van het onderzoek is de volgende globale inschatting gemaakt van de af te nemen interviews per gebied.

	inwoneraantal	verhouding	naar rato	naar rato
	globaal		exact	afgerond
Nederlandse AA	160.000	33%	20	20
Curacao	160.000	33%	20	20
Aruba	100.000	21%	12.5	10
Bonaire	15.000	3%	1.875	2
Bovenwinden	45.000	9%	5.625	8
Totaal aantal interviews				60

In totaal is uiteindelijk met 77 respondenten gesproken. Dit aantal ligt hoger dan het streven omdat in veel situaties de betrokken maatschappelijk werker als contactpersoon, en veelal ook als ervaringsdeskundige, mede deelnam aan het gesprek. Het onderzoek omvatte 51 interviews in de Nederlandse Antillen en Aruba en 26 interviews met Antilliaanse en Arubaanse alleenstaande moeders in Nederland. De interviews zijn gehouden in de periode december 2008 tot en met juli 2009. De uitvoering is in eerste instantie gedaan door de senior onderzoeker met een student-assistent, en in tweede instantie door daartoe getrainde junioronderzoekers.

Zoals te verwachten in een dergelijk kwalitatief onderzoek wisselde de opbrengst van de interviews in kwaliteit en intensiteit. In sommige opzichten is rijk materiaal verzameld, maar voor wat betreft enkele onderwerpen bleef dit beperkt of ontoereikend. Met name de retrospectieve vragen naar het verre verleden bleken moeilijk te beantwoorden. De gespreksdelen over de eigen familie en de eigen levensloop, en gedane keuzes daarin, leverden met name interessant materiaal op.

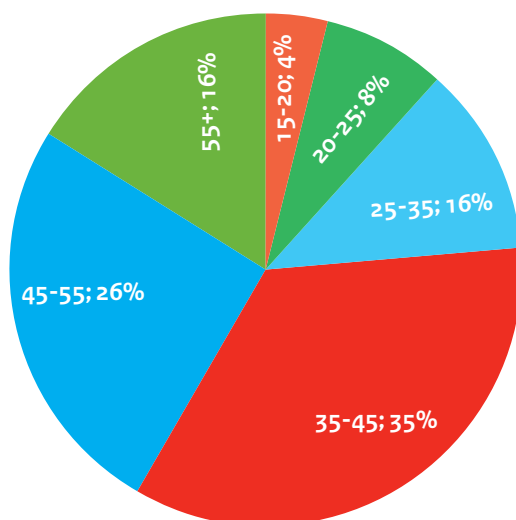
De interviews lijken representatief indien we strikt de 'sterke vrouwen' aan het hoofd van een eenoudergezin als doelgroep nemen. Voor vrijwel de meeste geïnterviewde vrouwen geldt dat zij -ook al is hun situatie niet gemakkelijk - toch als een voorbeeld kunnen dienen voor andere vrouwen die in dezelfde situatie terecht zijn gekomen.

In zoverre beschouwen wij de opzet als geslaagd. Overigens gaven de respondenten zelf ook vaak spontaan aan dat zij hun ervaringen graag zouden delen.

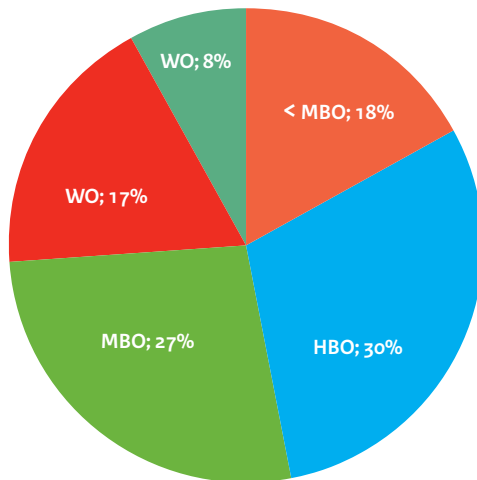
De respondentgroep is echter niet representatief voor alle Antilliaanse en Arubaanse vrouwen in eenoudergezinnen. In onderstaande tabel komt dit duidelijk naar voren.

De meeste respondenten hebben uiteindelijk een vrij hoge opleiding genoten of zijn daar nog mee bezig. Echter onder de respondenten waren ook voldoende vertegenwoordigers van andere groepen – zoals lager opgeleiden - om tot adequaat onderbouwde conclusies te komen.

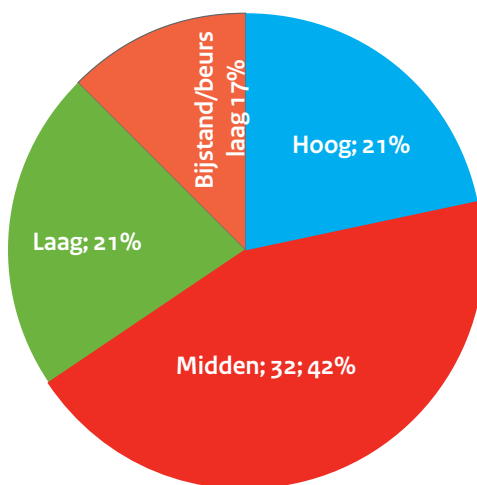
Leeftijd

Opleidingsniveau

Inkomensniveau

In de nu volgende paragrafen worden de belangrijkste indrukken en uitspraken uit de gesprekken weergegeven. Hierbij is dezelfde indeling gehanteerd als in het sociaal-historische hoofdstuk, zodat een heldere link gelegd kan worden tussen observaties en de geschetste achtergrond.

6.2 Slavernij en gezin

Zowel in het maatschappelijke als wetenschappelijke debat wordt tegenwoordig opnieuw - zoals eerder in de jaren dertig en in de jaren zestig - de vraag opgeworpen of er historische lijnen te traceren zijn tussen het slavernijverleden en hedendaagse gedragspatronen bij Afro-Caribische of Afro-Amerikaanse bevolkingsgroepen.

Vanuit een Westerse bril bekeken, worden andere vormen dan kerngezinnen al gauw als deviant of instabiel gezien en als oorzaak beschouwd van veel huidige gezinsproblematiek. Het veelvuldige voorkomen van female headed households in de Cariben is zo'n voorbeeld van een fenomeen dat wel wordt herleid tot de slavernij, toen gezinsvorming tot op zekere hoogte verboden was.

Ook gerelateerde aspecten als ongehuwd moederschap, een beperkte betrokkenheid van de vader bij de opvoeding en vaders die bij meerdere vrouwen kinderen hebben, worden in verband gebracht met patronen uit het verleden (Van San 2006). Daarnaast wordt gesuggereerd of verondersteld dat bepaalde opvoedingspatronen, en met name het (fysiek) straffen, een oorsprong hebben in het grove fysieke geweld waarmee slavenkinderen werden gedisciplineerd. Dit zou de hoge criminaliteitscijfers onder Antillianen en Arubanen deels verklaren.

In de interviews is, zowel op individueel als op algemeen niveau, gesproken over de mogelijke invloed van het slavernijverleden op man-vrouwverhoudingen en op opvoedingsstijlen met of zonder fysieke straf. In zijn algemeenheid blijkt dat retrospectieve vragen die ver teruggaan in de tijd moeilijk te beantwoorden zijn voor de geïnterviewden. Er is dan ook een heel gevarieerd antwoordpatroon naar voren gekomen.

Sommigen stellen dat er huns inziens zeker invloed is vanuit het slavernijverleden op het heden. Anderen wijzen dat stellig van de hand en een derde groep relateert de invloed, ofwel door te verwijzen naar andere economische perioden (kolonialisme, industrialisatie, emigratie) of naar andere bevolkingsgroepen die op de eilanden kwamen wonen en van even grote invloed zou zijn geweest. Ofwel men relateert door te stellen dat opvoeding minstens zo'n belangrijke, zo niet de belangrijkste rol speelt in het keuzegedrag, in plaats van verre verledens.

Invloed van het verleden: een genuanceerd beeld

Bij degenen die invloeden zien vanuit het slavernijverleden gaat het zowel om positieve als negatieve invloeden op gezinnen en op man-vrouwverhoudingen.

"Ik ben me heel erg bewust van de geschiedenis, ik denk dat de invloed van de geschiedenis nog steeds merkbaar is in onze gezinsvorming en opvoeding. Slaven mochten geen gezinnen stichten en ik denk dat dat patroon gewoon aangehouden is, hoewel mensen zich er zelf niet van bewust zijn." (27NL, 28jr, HBO)

"Het is een feit dat mannen heel vrij worden opgevoed. Het is heel normaal dat mannen meerdere vrouwen hebben en waarschijnlijk meerdere kinderen bij die verschillende vrouwen, zodat ze niet eens weten waar ze moeten wonen. Dat heeft misschien toch ook een oorsprong in de slavernij." (3CUR, 49jr, HBO+; hulpverleenster)

Op de Bovenwindse eilanden wordt het slavernijverleden door een respondent genoemd als van negatieve invloed op man-vrouwverhoudingen:

"Het verschil tussen mannen en vrouwen op St.Maarten heeft te maken met de slavernij periode en ook met migratie om economische redenen. Vaders gaan weg om elders te werken en komen nooit meer terug. Dit veroorzaakte een aanvaarding bij mannen voor het feit dat ze geen verantwoordelijkheid (konden) nemen voor hun familie. Door de slavernij is misschien ook de mentaliteit bij mannen ontstaan dat ze veel vrouwen mogen hebben. Dat heeft een negatief effect gehad op de samenleving van St. Maarten." (27SXM, 45jr, MAVO)

In de literatuur wordt gesuggereerd (Van Stipriaan 2007, Oostindie 2008) dat het slavernijverleden ook gebruikt kan worden om kracht aan te ontleenen. Dit verwoorden ook enkele van onze respondenten.

"Sterke vrouwen zijn ook een kenmerk van slavernij, omdat vrouwen gewend waren om een leven te leiden zonder vader of man thuis." (5NL, 58jr, MBO)

De verbinding die deze respondent legt tussen de kracht van vrouwen en de afwezigheid van mannen komt ook in verband met andere perioden terug in de interviews. De verschillende migratiebewegingen hebben in de beleving van onze respondenten duidelijk bijgedragen aan de beeldvorming van 'sterke vrouwen'. Tussen de regels van veel interviews heen lezend ontstaat de indruk dat het 'er alleen voorstaan' tot een soort mythe is geworden.

Het relativeren van de invloed van de slavernij ten opzichte van andere economische perioden en andere emigrantenvolken wordt gedaan door respondenten van alle eilanden. Aangegeven wordt dat slavernijgeschiedenis slechts één deel van de totale geschiedenis van het eiland is. Ook wordt regelmatig genoemd dat de achtergrond van andere bevolkingsgroepen belangrijke invloeden heeft op de huidige samenleving.

"Ja, het speelt wel een rol. We zijn geneigd om alleen naar de slavernij te kijken, maar Curaçao is meer dan slavernij. Het is niet alleen dat. Onze generatie is niet alleen gevormd door de slavernij. We zijn gevormd door allerlei invloeden, vele culturen en landen van herkomst. Dat is niet alleen Nederland en ook niet alleen Afrika. Het gaat ook om de Joden, de Portugezen, de Spanjaarden, noem het maar op. Allemaal wonen ze hier en brachten hun cultuur en geloof mee. We zijn we allemaal door elkaars cultuur beïnvloed." (4CUR, 37jr, WO)

We zien nergens een verband met het opleidingsniveau van de respondenten. Wel is opvallend dat de structurele aandacht voor het slavernijverleden, zoals onder andere door het Ninsee wordt bevorderd, alleen door Antilliaanse en Arubaanse hulpverleners -en niet door de alleenstaande moeders zelf - expliciet genoemd wordt als belangwekkend. Zij zijn soms sterk betrokken geraakt in de Afrikaanse diaspora en het slavernijverleden en goed op de hoogte van de maatschappelijke discussies in Nederland over etnische kwesties.

Van degenen die vinden dat het slavernijverleden niet van invloed is, wordt de opvoeding als veel doorslaggevend gezien voor de huidige man-vrouwverhouding dan het verleden. De verantwoordelijkheid hiervan ligt volgens hen bij de ouders. Veel respondenten leven in het hier en nu en houden zich niet sterk bezig met patronen uit het verleden. Ze hebben daarvoor gewoonweg niet de tijd, het heeft geen prioriteit. Anderen geven ook aan onvoldoende kennis te hebben.

"Mensen in een kwetsbare positie zijn aan het overleven en dan zijn ze bezig met morgen, niet met volgende week. Laat staan met honderd jaar geleden." (1NL, 32jr, HBO)

"Er is ons nooit veel verteld over de slavernijperiode en de betekenis daarvan. We weten er eigenlijk niet veel vanaf." (23SXM, 16jr, 18jr, beiden student)

Op alle eilanden en in Nederland zijn respondenten gesproken die niet veel actualiteitswaarde aan dit stuk verleden toekennen:

"Er zijn zoveel andere momenten in de geschiedenis die een stempel hebben gedrukt op het heden. De negroïde bevolking heeft het steeds over onderdrukking. Ik wil er vanaf. Voorbeelden kunnen ze niet noemen. Het lijkt soms een soort collectieve leugen." (9CUR, 59jr, WO, hulpverlener)

Het verleden is deel van de eigen identiteit

Sommige respondenten hebben de vraag over de invloed van het verleden meer direct op eigen identiteitsvorming of eigen familiegeschiedenis betrokken. Op Curaçao geven enkele respondenten aan dat slavernij van invloed is op de identiteitsvorming.

Zij vinden het belangrijk informatie hierover te vergaren om beter inzicht te hebben in het ontstaan van verschillende verschijnselen in de samenleving.

"Ik vind het wel belangrijk om je eigen geschiedenis te kennen, want dan heb je een identiteit." (7CUR, 27jr, BVO)

"Ik ben meer Europees opgevoed, maar toen ik ouder werd, ging ik steeds meer interesse krijgen in de geschiedenis van Curaçao, waar ik opgegroeid ben." (7CUR, 76jr, MULO)

"Ik heb over slavernij en dergelijke in boeken gelezen. Ik ben mij ervan bewust dat mijn (voor)ouders de slavernij hebben meegemaakt. Enkele dingen zijn er tegenwoordig nog steeds. Onder andere het hebben van een grote familie." (5CUR, 47jr, MBO)

Een respondente ervaart in een familietraditie direct haar Afrikaanse wortels.

"De grootste positieve invloed die ik heb gehad in mijn leven is die van het samenzijn van onze familie. Mijn grootouders hadden een hele grote familie die samenwerkte (vissen). Elke nacht na het vissen vertelden zij verhalen en dat doet mijn vader ook weer. Het is leuk om te zien hoe een grote familie groot is gebleven, net als in Afrika." (5CUR, 56jr, HBO)

Een respondent heeft grote moeite met betekenis toeschrijven aan het verleden vanwege haar wortels in diverse bevolkingsgroepen.

"Ik ben zoals ze dat noemen een halfbloedje of een dubbelbloedje. En als ik er over nadenk hebben mijn opa's elkaar dus heel wat aangedaan. Ik heb er grote moeite mee, ik wil er gewoon niet aan. Dat is niet goed voor mijn eigen identiteitsontwikkeling." (1NL, 32jr, HBO)

Zowel Aruba als Bonaire heeft een zeer beperkt slavernijverleden. Voor Aruba is daarom de geschiedenis van de Indianen belangrijk. Ook deze oorspronkelijke inwoners van Aruba kenden vormen van matrifocaliteit. Op Bonaire geeft een respondent aan dat vooral de migratie van mannen naar andere eilanden en het gebrek aan vervoer op het eiland van invloed is geweest op de man-vrouwverhoudingen. Vrouwen bleven achter met de kinderen, of de (op Bonaire werkende) man had verschillende relaties omdat hij op weg naar huis bij andere vrouwen bleef slapen.

Fysieke straf: overlevering van opvoedingspatronen

In hoeverre sprake is van een overlevering van opvoedingsstijlen met fysieke straffen wordt niet scherp duidelijk in de interviews. Veel respondenten vertellen in eerste instantie dat zij zelf niet streng zijn opgevoed, maar noemen op andere momenten toch diverse ervaringen met (harde) straf, zowel in hun rol van ouder of vroeger als kind. Ook is bekend dat voor veel Antilliaanse en Arubaanse vrouwen het huiselijk geweld dat zij meemaakten een belangrijke reden voor emigratie naar Nederland is

geweest. Dat maakt ook dat dit onderwerp zeer precair ligt. In de interviews is om begrijpelijke redenen niet altijd doorgevraagd naar de persoonlijke ervaringen.

Zowel in de Nederlandse Antillen, Aruba als in Nederland komt het beeld naar voren van de man die een corrigerende rol heeft in de opvoeding. Dat is ook het geval in eenoudergezinnen waar de vader geen rol speelt in de opvoeding van de kinderen. Soms wordt deze rol door mannelijke familieleden overgenomen. In deze context wordt de vaderfiguur in meerdere interviews als 'boeman' genoemd, waarbij de connotatie niet direct negatief is.

In Nederland geven enkele Antilliaanse en Arubaanse respondenten expliciet aan dat zij fysiek straffen. Ze zien wel dat in de Nederlandse samenleving daar anders mee omgegaan wordt. Enkele respondenten geven aan op dit punt de Nederlandse opvoeding af te keuren, maar ervaren dat de Nederlandse context toch ook op hen van invloed is, vooral bij de oudere kinderen.

"(...) als ik mijn kinderen zou slaan, zouden ze gelijk de kindertelefoon bellen."
(37NL, 54jr, MULO)

In de Nederlandse Antillen en Aruba geven bijna alle respondenten aan lichamelijke straffen te hebben ondergaan als kind. Zelf gebruiken ze weinig fysieke straf in de opvoeding. De respondenten die aangeven dat zij hun kinderen lichamelijk straffen, expliciteren wel dat dit alleen gebeurt na een uitdrukkelijke waarschuwing of als grenzen ernstig zijn overschreden, zoals bijvoorbeeld bij het stelen van geld uit moeders portemonnee.

Tegenover een cultuur van straffen zien we dat met name de jongere moeders expliciet kiezen voor een opvoeding waarin veel meer met kinderen wordt gecommuniceerd. Veel vrouwen geven aan dat ze willen dat het kind mondig wordt, in tegenstelling tot hoe zij zelf onmondig werden gehouden. Van de respondenten in Nederland geeft één persoon expliciet aan tegen fysiek straffen te zijn.

"Klappen uitdelen is geen opvoedingsmiddel. Ik ben trots op de manier waarop ik met mijn partner afspraken heb gemaakt om de kinderen niet te slaan." (34NL, 45jr, HBO)

Hulpverleners daarentegen zien het huiselijk geweld wel degelijk als een echt probleem, ook in de relatie tot opvoeden. Op Bonaire noemt een hulpverlener het voorkomen van huiselijk geweld bij gezinnen expliciet als belangrijk aandachtspunt.

We zien ten aanzien van dit onderdeel geen duidelijke relatie met opleidingsniveau. De opvattingen over wel of geen gebruik maken van fysiek straffen verschillen niet voor hoger, middelbaar of lager opgeleiden. Ook de eigen ervaringen met fysiek straffen vroeger en nu verschillen niet per opleidingsniveau.

6.3 Kerk en gezin

Tijdens en na de slavernij hebben de rooms-katholieke kerk op de Benedenwindse eilanden en de Methodistenkerk en de Zevendaagse Adventisten op de Engels-sprekende Bovenwindse eilanden zich ingezet om via onderwijs en kerstening normen en waarden aan de bevolking over te brengen. De rol van kerk en geloof in het leven van Antillianen en Arubanen is onmiskenbaar groot.

Geloof is een bron van Rekenschap en Kracht

In de interviews zien we geloof en religie op meerdere niveaus terugkomen. Onomstotelijk gaat het om een zeer belangrijk aspect in de levens van vrijwel alle respondenten. Bij de vrouwen komt zowel het belang van het instituut kerk (sociale structuur, regelgeving), als de interne geloofsbeleving naar voren. Als vrouwen zich rekenschap geven (accountability) van hun leven en handelen, dan doen ze dat vooral via hun geloofsbeleving.

"Geloof is belangrijk want het bepaalt wie je bent. Het geeft je inzicht waarom je dingen wel of niet doet. Je weet dat sommige dingen niet goed zijn en als je iets goeds gaat doen heb je een basis om op te steunen. Dat geldt ook voor het nemen van moeilijke beslissingen in je leven." (32NL, 61jr, MAVO)

Bezien vanuit een reflectie op hun leven en het zoeken naar eigen verantwoordelijkheid (*accountability*), zien we dat religie op twee manieren ingrijpt in het leven van de vrouwen. De eerste manier is een sterke overgave, een acceptatie van Gods wil.

"Ik werd zwanger, terwijl ik dat helemaal niet wilde. Maar ik kon geen abortus plegen vanwege een sportblessure die ik had op dat moment. Dat ik zwanger werd zie ik als Gods wil." (N6CUR, 22jr, student)

"En zoals God mijn leven bepaalt en stuurt, daarmee ben ik bijzonder tevreden. Ik mag niet klagen. Als ik kijk naar andere mensen die in een moeilijke situatie zitten, dan moet ik heel tevreden zijn." (N8, 49jr, HBO)

De tweede manier is juist het ontlenen van kracht aan het geloof, het verkrijgen van geestelijke energie om elke dag weer voort te gaan. Deze vrouwen vinden een zekere mate van *empowerment* in hun relatie met God en in hun geloof in zijn kracht en zijn rechtvaardigheid. Ze zien de kerk als geestelijk hulpverlener die kan helpen bij het vinden van een eigen plaats in het leven.

"Mijn moeder werkte veel. Ik had zelf veel behoefte om te praten en te communiceren. Dit kreeg ik niet bij ons thuis dus ben ik de liefde ergens anders gaan zoeken. Door de kerk heb ik geleerd voor mezelf te zorgen en van mijzelf te houden." (23SXM, 16jr, VSBO)

"Ik ben Boeddhist en praat met mijn kinderen over seksualiteit. Ik vertel hen over morele waarden. Mijn kinderen kunnen zelf beslissen over hun geloof. Hun vader was katholiek, maar al onze kinderen hebben zelf gekozen om boeddhist te worden." (26SXM, 49jr, WO)

"Voor het hoofd van het gezin -meestal de moeder -zie je dat geloof bevrijdend werkt." (1NL, 32jr, HBO, hulpverlener)

De respondenten laten zowel een meer actieve, bewuste, individuele geloofsbeleving zien, als ook een meer passieve overgave aan het instituut. De meer passieve variant - een vanzelfsprekende en totale gerichtheid op de normen en waarden van de kerk - heeft vooral in de context van het opvoeden de overhand. Het woord van God, van de pastoor of van de dominee geeft de respondenten de voorschriften voor een goede opvoeding, hoewel ook enige eigen opstelling doorklinkt.

"Ik lees af en toe de Bijbel, bijvoorbeeld wanneer ik op bepaalde issues wil mediteren. Mijn geloof bepaalt zeker niet alles in mijn leven. Bepaalde normen en waarden van mij zijn niet op de bijbel gebaseerd. Bijvoorbeeld wanneer het tot seks komt, vind ik niet dat mijn dochter moet wachten totdat ze getrouwd is. Belangrijker vind ik dat ze er zelf zeker van is dat ze er klaar voor is." (24SXM, 32jr, HBO)

Het toekennen van een belangrijke rol aan het geloof zien we bij vrouwen van alle leeftijden en opleidingsniveaus. Bij de oudere respondenten komt het geloof iets meer als vanzelfsprekend naar voren. Het geloof wordt gezien als een bron van hoop en hulp, maar ook van praktische levenslessen, waarbij de tien geboden regelmatig worden genoemd als richtsnoer.

Geloof is belangrijk onder deel in opvoeding en onderwijs

In de opvoeding van kinderen krijgt het geloof in God een prominente plek, als richtinggever, als medeopvoeder. Een respondent vraagt aan God, als vader, om hulp als zij niet weet hoe verder een bepaald probleem in de opvoeding aan te pakken:

"Ik ben mij ervan bewust dat een kind een vader en een moeder moet hebben. Ik doe alles wat ik als moeder kan doen, maar ik merk dat het kind een vader mist. Daarom vraag ik de hulp van God de vader bij dingen die ik niet kan of weet, omdat ik geen vader ben." (N5CUR, 44jr, HBO)

Respondenten gebruiken de Bijbel ook als een handleiding, waarin richtlijnen staan voor de opvoeding:

"In de Bijbel staat onder andere hoe je een kind moet straffen, opvoeden, ruimte geven. Hoe je met een kind moet omgaan, dat je het moet respecteren. Hoe een kind moet omgaan met zijn ouders, dat hij hun moet gehoorzamen en dergelijke." (4CUR, 37jr, WO)

"Religie is belangrijk, ik leer mijn kind om te bidden, ik leer haar wat goed is en wat slecht, dat zij anderen moet behandelen zoals zij zelf behandeld wil worden. Het is belangrijk dat zij de kinderbijbel leert lezen, zodat zij als zij ouder wordt weet en kiest wat zij zelf wil." (N6CUR, 22jr, student)

De centrale plaats van geloof in het leven zien we bij respondenten van alle leeftijden:

"Het geloof is heel belangrijk voor mij. Het geloof helpt mij bij wat ik allemaal meemaak. Het geeft mij steun. De kerk is belangrijk in mijn leven." (23SXM, 16jr, VSBO)

"Geloof is het eerste, het belangrijkste voor succesvolle mensen." (6NL, 65jr, HBO)

Op de eilanden hebben de meeste scholen een godsdienstige grondslag. Het geloof drukt een duidelijk stempel op de scholen. Kinderen krijgen godsdienstonderwijs en aan kerkelijke rituelen zoals communie wordt via de scholen deelgenomen. Ook door deel te nemen aan activiteiten van jeugdorganisaties met een religieuze grondslag of door het volgen van naschoolse godsdienstlessen worden de jongeren actief bij geloof en geloofsbeleving betrokken.

De kerken zijn strikt in hun seksuele opvoedingsregels. Op veel scholen ligt seksuele voorlichting en seksuele hygiëne gevoelig. Een hulpverlener op Bonaire maakt melding van de duidelijke rol van de kerk met betrekking tot seksuele voorlichting: vrijen dient uitgesteld te worden tot na het huwelijk.

Toch ook kritische houding ten opzichte van kerk en geloof

Enkele respondenten hebben juist moeite met de strikte regels van de kerk. Een hulpverlener ergert zich eraan, omdat de jeugd zich er toch niet aan houdt en je er in de praktijk weinig mee kunt.

"In de praktijk zijn de regels van de rooms-katholieke kerk onmogelijk: je mag niet dit, dat, zus zo, geen condoom, geen seks, geen abortus etc.. Maar dat gebeurt allemaal wel." (9UR, 59jr, WO; hulpverlener)

Een afstandelijke en kritische houding werd door een minderheid van de respondenten geëxpliciteerd. Dit betreft vooral de uitoefening van het geloof. Een Arubaanse respondent (hbo) gaat niet vaak naar de kerk omdat zij vindt dat de kerk zich meer bezig houdt met het leveren van kritiek dan met het bieden van hulp. Op de Bovenwindse eilanden vertellen respondenten dat de kerk zich teveel met hun privéleven bemoeit. Twee respondenten, één uit St. Maarten en één uit St. Eustatius kregen kritiek vanuit de kerk toen zij zwanger raakten.

"Ik kreeg forse kritiek van de kerk toen ik zwanger was van mijn tweede kind van een andere vader. Toen ben ik ook weggegaan bij de kerk." (35STATIA, 25j, MBO)

"Ik ga niet meer naar de kerk. De kerk reageerde zo negatief en slecht toen ik zwanger raakte. Mensen in de kerk roddelden over mij. Maar ik geloof nog wel, het geloof geeft mij wel kracht in mijn leven." (23SXM, 18jr, VSBO)

Van alle geïnterviewden geven slechts een paar respondenten expliciet aan niet te geloven, of ze verwoorden met enige schroom 'niet zo gelovig' te zijn.

6.4 Gemeenschap en gezin

In de gezinsstructuren is er sprake van een meer fluïde geheel aan relatievormen die niet gemakkelijk te vatten zijn in begrippen als grootfamilie, kerngezin of eenoudergezin. In dit onderzoek is deze fluïde gezinsvorming met respondenten vanuit verschillende perspectieven besproken.

De extended family als een basale gezinsvorm komt zowel bij de respondenten van de Bovenwindse als de Benedenwindse eilanden voor. Uit de interviews blijkt dat ook nu nog deze familiestructuur openstaat voor het gemakkelijk opnemen van extra verwanten of pseudoverwanten. Omgekeerd kan men ook gemakkelijk zijn (of lijken) in het onderbrengen van een eigen kind bij pseudoverwanten.

"Onder de vaste klanten van mijn vader was er een juffrouw die mij erg mocht. Zij vroeg eerst of ik bij haar wilde logeren en later vroeg ze of ik bij haar wilde komen wonen. Ik was toen 3 jaar. Toen zij op een gegeven moment trouwde, ging ik niet terug naar mijn eigen moeder, maar moest ik bij haar moeder gaan wonen en werd ik als hun eigen dochter in huis opgenomen. Mijn moeder hoefde nooit voor mij te zorgen. Mijn vader vond dat mij moeder het zwaar had, dus gaf hij me aan die juffrouw. Nadat mijn vader overleed, had mijn moeder het sowieso niet gemakkelijk." (N3CUR, 51jr, MBO)

Naaste familieleden, maar ook kennissen die zelf geen of weinig kinderen hebben en het financieel kunnen bolwerken, nemen kinderen in huis en helpen op deze wijze ouders die het minder breed hebben.

"Op mijn vierde werd ik naar een oom op Curaçao gestuurd, als een soort gezelschap. Hij had geen kinderen. Op mijn twaalfde mocht ik weer terug naar Bonaire en toen wilde ik nooit meer weg van Bonaire en van mijn moeder, dus heb ik niet gestudeerd. Liever nog had ik op brood en water geleefd bij m'n moeder dan naar die oom toe te moeten." (WSg2BON, MAVO)

Vertrouwen en wederkerigheid van groot belang

In Nederland lijkt de ruime achtervang van familie en vrienden het belangrijkste gemis. Opvallend is dat veel respondenten helemaal niet over familie spreken, en zij (meestal impliciet) aangeven er alleen voor te staan. Acht Nederlandse respondenten geven in zeer expliciete bewoordingen aan dat het belangrijkste vangnet de familie is. De familie is belangrijk voor de opvoeding volgens deze respondenten en het gemis is in dit opzicht groot. Familie wordt hierbij ook gedefinieerd als 'familie en vertrouwde vrienden'.

Het belang van vertrouwen klinkt hier sterk in door, zoals bijna in alle interviews. Het gaat daarbij om zorgvuldig en langdurig opgebouwde relaties met veel wederkerigheid in de omgang. Interessant is dat de kenmerken van de acht respondenten volledig verspreid zijn over de leeftijdsgroepen en de opleidingsniveaus.

"Niet kunnen terugvallen op familie is onze belangrijkste reden voor kwetsbaarheid."
(19NL, 27jr, student MBO)

"Als ik op Curaçao was gebleven zou ik de kinderen hebben opgevoed met de hele familie, nu doe ik het alleen." (20NL, 38jr, MBO)

"Als je geen moeder of familie hebt in de omgeving dan ben je heel erg kwetsbaar."
(27NL, 28jr, HBO)

De mate van aanwezigheid van gemeenschapsbanden wordt in de verschillende gebieden verschillend ervaren.

In Nederland wordt de afwezigheid van gemeenschapsbanden als een gemis ervaren, terwijl op de Bovenwinden de vrouwen van eenoudergezinnen soms zeer kritisch staan tegenover hun familie en ook hun moeder. Ze komen eerder in een (soms zelfverkozen) isolement terecht. Geen van de respondenten op de Bovenwinden geeft aan dat de familie- of vriendenkring een steunende rol heeft.

"Ik vertel niets aan mijn moeder, want die vloekt heel veel. Ik zie haar alleen in de ochtend. Mijn moeder wil niets van mij weten. Daarom hou ik mijn problemen voor mijzelf en deel ik dit met niemand." (23SXM, 16jr, VSBO)

"Mijn vader en moeder zijn 14 jaar samen. Mijn moeder is er niet voor mij. Ik kan mijn moeder niets vertellen, omdat zij zo snel oordeelt. Zij vertelt ook alles door aan iedereen. Ik praat liever met mijn vader dan met mijn moeder." (23SXM, VSBO, 18jr)

"Ik heb met mijn vriend afgesproken dat ik mijn moeder niet ga belasten met de baby." (32SABA, 18jr, Havo)

Op Aruba en op Curaçao lijkt sprake te zijn van een verschuiving. Wederkerige, steunende relaties binnen familie en vrienden zijn nog steeds van groot belang. Matrifocaliteit komt voor hetzij als een tijdelijke oplossing, in geval van scheiding of een financiële terugval, hetzij permanent waarbij kinderen in huis wonen of op het erf van het (groot)ouderlijk huis een onderkomen bouwen. De moeder, grootmoeder of andere vrouwelijke verwanten worden ingeschakeld om kinderen dagelijks op te vangen als de moeder moet gaan werken of studeren.

Toename van kerngezinsvorming en individualisering

Hoewel de respondenten dankbaar zijn voor deze oplossingen, willen vooral diegenen die inwonen op den duur zelfstandig wonen en treffen ook maatregelen om dit te realiseren. Zij willen zelf bepalen hoe hun kind wordt opgevoed en dulden daar liever geen bemoeienis in. Zelfs interventies van de vader - voor zover aanwezig en actief bij de opvang en opvoeding - wordt maar mondjesmaat getolereerd en dient wel binnen de normen en waarden van de hoofdopvoeder -in dit geval de moeder -te vallen.

"Ik ben met mijn kind gaan inwonen bij de dochter van mijn pleegmoeder, waar de kinderen ondertussen het huis uit zijn. Ik had het daar naar mijn zin en mocht blijven. Maar ik wilde toch mijn eigen huis en voor mezelf en mijn kind zorgen." (N3CUR, 51jr, MBO)

"Doordat de vader van mijn kinderen geen alimentatie wilde betalen was ik genoodzaakt om uit mijn dure huurhuis te vertrekken en bij mijn ouders in te gaan wonen met de drie kinderen. Op deze manier kon ik werken en sparen voor mijn eigen huis. Maar van dat inwonen werd ik wel helemaal gek." (N4CUR, 39jr, HBO)

"Ik zou nu enorm geholpen zijn met ander werk, met een beetje meer geld, zodat ik onze manier van leven zou kunnen verbeteren. Want wij (moeder met zoon) leven in 2009 nog steeds in een houten huisje bij mijn moeder op het erf. Een huis dat niet geschikt is om in te wonen. We zijn constant ziek, dat komt door het huis." (N9CUR, 44jr, LBO)

Een andere invloed op deze ontwikkeling komt van de overheid, die niet meer alles toestaat. Zo kan een kind alleen ingeschreven worden bij een school door een volwassene die kan aantonen dat hij of zij de ouder of voogd is.

Duurzame relatievorming weinig gestimuleerd

De rol van de man - in de vorm van partner, vader of zoon - blijft over het geheel bekeken ambivalent en onduidelijk. Relaties worden aangegaan, maar de maatschappelijke druk tot duurzame relatievorming lijkt te ontbreken. Meisjes worden grootgebracht met het beeld dat mannen toch niet zullen blijven en dat zij op zichzelf aangewezen zullen zijn. Dat maakt de druk op diploma's halen voor meisjes groter.

"De mannen en de vrouwen houden de onduidelijke rollen allemaal zelf in stand. Door vanaf het begin te luisteren naar de mededeling van de moeder voor hun dochter dat het wel zo zal zijn dat die vent toch niet zal blijven. En er zijn te weinig vrouwen die zeggen dat als een vent niet blijft ze hem niet wil hebben." (9CUR, 59jr, WO, hulpverlener)

Gezien het grote aantal tienermoeders in de samenleving kan worden aangenomen dat seksuele contacten in een vroeg stadium aanvangen. Het lijkt erop dat consequenties in dit stadium niet goed worden overzien. Tienermoeders uit de Bovenwinden spreken van een negatieve ontwikkeling in de houding van jongens ten opzichte van meiden. Dit in toenemende mate respectloze, onverschillige en onverantwoordelijke gedrag wijten zij aan het feit dat de moeders tegenwoordig geen tijd hebben voor de kinderen en hun zonen geen respect leren. De jongens nemen gedrag en houding over van de televisie of apen elkaar na. Hun vaders hebben verschillende vrouwen en dit zien de jongens als norm.

"De meeste jongens willen geen relatie en 'dumpen' de meisjes als er sprake is van een zwangerschap. Mijn zus was met een jongen samen. Toen zij zwanger raakte, ging de jongen weg. Hij liet haar helemaal alleen." (23SXM, 18jr, VSBO)

Volgens een hulpverlener op Bonaire kiezen sommige tieners er bewust voor om kinderen te krijgen. Dit is gebaseerd op de gedachte dat wanneer ze eenmaal moeder zijn, de vrije wereld voor hen openligt, omdat ze dan vrouw zijn geworden. Ook bestaat het idee dat ze hiermee hun partner kunnen behouden.

"Aan de andere kant heerst er vaak een rivaliteit tussen de vrouwen onderling om te kijken wie een kind kan maken met een bepaalde man. Om zo te bewijzen dat ze meer vrouw zijn dan de ander. En vaak realiseren ze zich dan te laat dat ze een grote fout hebben begaan. En als laatste komt het ook voor dat de meisjes het zelf uitlokken bij de jongens om seks te hebben." (39BON, 51jr, HBO)

Vaders: gemist en verguisd

Het gemis van vaders of een vaderfiguur wordt door een deel van de respondenten, inclusief hulpverleners, geuit. Een orthopedagoog op Curaçao ziet de gevolgen van het gemis van de aandacht van de vader, zowel bij jongens als bij meisjes. Kinderen komen steeds minder in aanraking met een mannenfiguur, die een belangrijke rol als corrigerende volwassene wordt toegekend. Dit komt doordat matrifocale families en gezinnen opgebouwd uit drie generaties steeds kleiner worden en er dus ook minder ooms en broers aanwezig zijn bij de opvoeding. Daarnaast zijn op de meeste eilanden vrouwen in de meerderheid, door een grotere emigratie onder mannen dan onder vrouwen.

"De moeder en de vader hebben een belangrijke rol bij de opvoeding van kinderen. De emotionele band van een moeder is niet hetzelfde als die van de vader. De emotionele ontwikkeling van een kind blijft beperkt omdat hij niet ziet hoe mama en papa de ene dag ruzie hebben, die de volgende dag weer is opgelost." (2CUR, 49jr, WO, hulpverlener)

"Mannen hebben een belangrijke corrigerende rol in de opvoeding. Deze rol kan echter ook door ooms of goede vrienden worden overgenomen." (13ARUBA, 45jr, HBO)

Relatief veel vrouwen voeden alleen een kind op en vinden dat het alleen prima gaat, of zelfs beter dan met een man. In die gevallen leggen zij veelal een relatie met het feit dat zij zelf uit een eenoudergezin voortkomen met een moeder als hoofd, of dat ze uit gezinnen met problemen komen.

"Ik had een moeder en een vader, maar vind dat mijn moeder mij net zo goed alleen had kunnen opvoeden. Ik ben op een zodanige manier opgevoed dat ik eigenlijk zelf ook geen man nodig heb." (20SXM, 46jr, huishoudschool)

"Ik zie geen verschil tussen wanneer een vader een kind opvoedt en wanneer een moeder dat doet. Het hangt er van af, het is niet zo belangrijk om een vader in huis te hebben. Ik heb mijn kinderen alleen opgevoed en ik ken meer vrouwen die dat ook hebben gedaan. Als een vader een positieve invloed heeft op het gezin is het wel belangrijk, maar als hij een negatieve invloed heeft dan is hij niet belangrijk." (26SXM, 49jr, WO)

"Ik ben van mening dat een vader niet nodig is bij het opvoeden van een kind. De meesten verlaten toch hun gezin. Dit komt vaak door hun macho gedrag, dus dat ze veel vrouwen moeten hebben en hoe verspreider hun kinderen, hoe beter ze dat vinden. Sommige mannen argumenteren ook dat het in de Bijbel staat, dus dat mannen veel vrouwen moeten hebben." (24SXM, 32jr, HBO)

Een aantal respondenten geeft aan wel contact te hebben met de vaders van hun kinderen en dat zij een bepaalde relatie opbouwen met de kinderen. De vaders zijn niet in alle situaties uit beeld.

"Veel mensen denken dat er veel jonge moeders zijn en dat de vaders meestal niet in beeld zijn. Maar dit is niet in alle situaties het geval. Sommigen zijn niet samen, maar de vader is wel in beeld, alleen woont hij niet bij zijn vrouw en kinderen." (9NL, 40jr, MBO)

"Een week geleden heb ik besloten dat mijn oudste dochter, die al twee maanden bij haar vader woont, maar bij haar vader moet gaan intrekken. Ik ben de ruzies en haar gedrag zat. Voor de rust in huis en ook de rust voor mijn dochter blijft zij voortaan bij haar vader wonen." (N4 CUR, 39jr, HBO)

Vaderschap betekent verantwoordelijkheden

Door het merendeel van de respondenten wordt gewezen op de verantwoordelijkheid van de vaders en niet alleen in financieel opzicht. Het belangrijkste voor de meeste respondenten is dat vaders - desnoods onder dwang - contact met hun kinderen onderhouden. Sommigen vinden dat er een vaderschapsbeleid moet komen.

"De vader is niet alleen financieel verantwoordelijk, maar hij dient ook contact te onderhouden met zijn kind. Hij moet daartoe gedwongen worden via regelgeving. Bijvoorbeeld: je dient je kind minstens 12 keer per jaar zien. Dat is in het belang van het kind." (N5CUR, 43jr, HBO)

"Er wordt over mannen zeer negatief gedacht. Dit is voornamelijk zo omdat ze hun verantwoordelijkheden naar hun kinderen en hun vrouw(en) zelden nakomen. De meeste mannen denken dat alleen geld geven opvoeden is." (20SXM, 46jr, huishoudschool)

"Ik heb geen financiële steun gemist. Ik heb een goed inkomen. Maar morele of emotionele steun, die heb ik wel gemist. Vooral voor het kind. Je vraagt je toch af wat zo'n kind denkt: Heb ik geen vader, waarom is mijn vader er niet voor mij?" (N8CUR 39jr, HBO)

"Een kind heeft recht op een vader. Het is een financiële en emotionele verplichting van de vader om naar zijn kind om te zien." (9CUR, 59jr, WO, hulpverlener)

De alleenstaande moeders uit het onderzoek die alleen een zoon opvoeden, wijzen hen op verantwoordelijk gedrag, voeren met hun gesprekken over seksualiteit en respect en hopen op deze wijze dat hun zonen een andereweg zullen kiezen dan hun afwezige vaders. Het imago dat vaders hebben moeten mannen zien te verbeteren.

"Hoewel ik zelf geen man nodig had probeerde ik mijn zoon te tonen dat een vrouw toch wel een man nodig heeft. Dus ik wilde het gevoel aan hem geven dat mannen toch ook een functie hebben. Er zijn ook vaders die het imago recht doen dat ze er zijn voor hun kinderen bij het opvoeden, zoals mijn zoon dat doet. Hij probeert niet de stappen van zijn vader te volgen." (20SXM, 46jr, huishoudschool)

"En respect voor een vrouw vind ik heel belangrijk. Tegen mijn zoon zeg ik dat als hij een vrouw slecht zou behandelen, dat ik hem in elkaar zal slaan." (N4CUR, 39jr, HBO)

Extended family en sociaal netwerk belangrijk vangnet

Het hebben van een sociaal netwerk, een vangnet om op terug te vallen, is door bijna alle respondenten genoemd. Ter ondersteuning van opvoeding van de kinderen, maar ook voor de emotionele zekerheid is het hebben van een sociaal familiaal netwerk belangrijk. De extended family -voor zover aanwezig- kan deze rol op zich nemen, maar ook vertrouwde vrienden kunnen deze functie vervullen. Vertrouwen is hierbij een sleutelbegrip.

Op de Bovenwindse eilanden is het opvallend dat de respondenten ervaren dat ze vooral op zichzelf aangewezen zijn, een sociaal familiaal netwerk is nauwelijks aanwezig.

"Ik heb een beetje hulp van 'mensen' maar ik doe het toch vooral alleen." (23SXM, 16jr, VSBO)
"Toen ik zwanger raakte op mijn zestiende stuurden mijn ouders mij naar een internaat op Curaçao waar meer mogelijkheden waren voor een jonge moeder met een kind. Ze zeiden: op St.Maarten is de bevolking zo bekrompen, ze zullen je achterstellen." (N6CUR, 22jr, student)

Op Aruba wordt door de respondenten vooral de vriendenkring genoemd, hetgeen duidt op een moderne samenleving waarin vrienden even belangrijk zijn geworden als familie.

"Mijn vrienden waren heel belangrijk in mijn leven, ze gaven mij de basisdingen, zodat ik sterk kon worden en verder kon gaan." (13ARUB, 45jr, HBO)

Op Curaçao geeft het merendeel van de respondenten expliciet aan wie wel of niet tot de vriendenkring kan behoren met de term 'hende di kas' (huisvrienden). Het is van belang om te weten tot welke familie zij behoren, waar zij vandaan komen, in welke buurt zij wonen en of ze je vooruit kunnen helpen in het leven, vooral als het gaat om de omgang met de kinderen. Hier zien we zowel de buurt als medeopvoeder, zoals vanouds, alsook de traditioneel strikte grens tussen familieleden en die daar buiten. Buitenfamiliale contacten mogen alleen op gezag of onder controle van ouders worden aangegaan.

"Mijn dochter en mijn zoon spelen op straat heel gezellig. Ik heb echter met ze afgesproken dat zij niet bij vrienden in huis mogen gaan. Buurtbewoners houden de kinderen in de gaten en ze mogen hen berispen als het nodig is." (N4CUR, 39jr, HBO)

"Van de week hadden we een gesprek over met wie ze om mocht gaan en met wie niet. Mijn dochter vond dat ik discrimineerde. Ik zei dat ik niet discrimineerde, maar het beste voor haar wilde. Dat ze uit moest kijken en niet zomaar bij de mensen aan huis moest gaan, zonder te weten wie het waren. Ze kent soms de namen niet eens. Ze mag bij mensen thuis komen, maar dan moet ik wel weten wie het zijn. Ik wil wel de controle houden." (N8CUR, 49jr, HBO)

Sociale netwerken in Nederland: belangrijk, maar niet gemakkelijk

De sociale betrokkenheid van buurtbewoners en familie is op de eilanden een fenomeen dat door de meeste respondenten genoemd wordt, zowel in positieve als negatieve zin. Roddel komt in vrijwel alle interviews terug als een negatief aspect, terwijl aan dezelfde directe omgeving die oordeelt en roddelt ook een belangrijke steunfunctie wordt toegekend.

De Arubaanse en Antilliaanse respondenten in Nederland zeggen nauwelijks een netwerk te hebben in hun directe omgeving, of überhaupt niet. Het familiale (bonding) netwerk is er niet en een ander netwerk daarbuiten - een bridging network - is in hun beleving moeilijk op te bouwen. Zij hebben weinig vertrouwen in andere mensen en spreken soms verbitterd over hun ervaringen.

Enkele respondenten lukt het daarentegen wel in Nederland een weg te vinden, zij geven specifiek aan dat zij over een gemengd netwerk beschikken, dus een bridging network. Hier hebben zij bewust aan gewerkt, hetzij door vrijwilligerswerk, hetzij door bijvoorbeeld het zelf opzetten van een stichting. Een grotere groep geeft aan over een overwegend Antilliaans (homogeen) netwerk te beschikken. De brug naar niet-Antilliaanse Nederlanders in hun netwerk ligt moeilijk. Deze laatste groep vindt het eigen netwerk belangrijk voor makkelijke communicatie, identificatie en het gevoel bij een groep te horen.

*"De band met de Antilliaanse gemeenschap is van belang. Om cultuur vast te houden."
(14NL, 37jr, MBO)*

Een netwerk kan ook ingezet worden om bijvoorbeeld een baan te krijgen, zodat men minder afhankelijk is van een uitkering of financiële steun van verwanten. In een grotere samenleving is een bridging network, dus buiten de eigen kring van familie en vrienden, van belang om bijvoorbeeld een baan te vinden. Het bonding network is van belang om zorg, hulp steun te krijgen bij onder andere huiselijke zaken. Door de juiste contacten buiten de eigen kring (bridging networks) komt men uit de armoede. Het hebben van de juiste contacten wordt expliciet door één respondent genoemd bij haar zoektocht naar een baan.

"Ik zou graag ander werk willen. Maar het zoeken naar werk hangt af van het feit of je iemand kent. Iemand die dat wel heeft, komt binnen. Een ander niet." (N9CUR, 44jr, LBO)

Wantrouwen jegens Hulpverlening en gevoel van ontoegankelijkheid

Op de open vraag of er meer gedaan moet worden aan hulpverlening wordt door nagenoeg alle respondenten in Nederland bevestigend gereageerd. Tegelijkertijd geven respondenten aan dat Antillianen niet gemakkelijk uit eigen beweging hulp zullen zoeken buiten de familiekring, want buiten het bonding netwerk hebben ze moeite

om mensen te vertrouwen. Dit is zowel op de eilanden als in Nederland het geval. Als redenen noemen zij wantrouwen jegens de hulpverlening en/of slechte ervaringen in het verleden. Een tekort aan vertrouwen kan komen door onbekendheid of door een te professionele (zakelijke) houding van de hulpverlener.

"Antillianen zijn niet gewend om bij instanties aan te kloppen omdat ze in de Antillen alles binnen de familie oplossen." (34NL, 45jr, HBO)

"Bij Antillianen speelt de taal en het wantrouwen een rol. Problemen in een andere taal verwoorden is moeilijk en ze willen niet snel hun problemen aan anderen laten zien." (8NL, 36jr, HBO)

De weg naar hulpverleningsinstanties in Nederland is vaak onbekend, lijkt omslachtig en heel lang. Als men eenmaal de stap heeft durven zetten en aangeklopt heeft bij de hulpverlening is het traject om aan hulp te komen lang en moeizaam. Eerst vindt veelal een administratieve intake plaats en wordt er gecontroleerd op van alles. Terwijl de cliënte direct geholpen wil worden, krijgt zij een vervolgspraak bij de hulpverlening en wordt de cliënte voor haar gevoel zonder hulp weer naar huis gestuurd. Vooroordelen tegen hulpverleningsinstanties in hun rol in het oplossen van problemen is in Nederland door een aantal respondenten genoemd.

"Mensen van de Antillen zijn heel gevoelig wat betreft hun persoonlijke informatie. Om met hen te kunnen werken, moet je eerst door hen vertrouwd worden. Antillianen zijn bang om hun problemen naar een sociaal-maatschappelijk werkster te brengen, want ze zijn bang dat hun kinderen weg worden genomen." (4NL, 37jr, mavo)

"De hulpverleningsinstanties zijn niet zo toegankelijk en je moet een heel traject doorlopen om de juiste te vinden. De lokale instanties moeten meer vragen wat de alleenstaande moeders in werkelijkheid nodig hebben, want sommige mensen durven niet om bepaalde dingen te vragen. Er zouden meer projecten moeten komen, zoals huisjes van de gemeente waar je met je kind kan gaan wonen." (9NL, 40jr, MBO)

In de minder matrifocale samenleving van Aruba is vooral de behoefte geuit aan goede en betaalbare kinderopvang, zodat alleenstaande moeders in staat zijn om te werken of te studeren. Op Curaçao speelt volgens respondenten het kennen van de juiste persoon bij een instelling die de hulpvraag behandelt een belangrijke rol om ook daadwerkelijk hulp te krijgen. De formele kanalen werken niet altijd voldoende.

"Niemand die je helpt. Je moet geluk hebben dat je een padrino of een madrina binnen zo'n instelling hebt die je kan helpen. Anders moet je wachten tot je een ons weegt. Niemand heeft mij ooit geholpen terwijl ik alle instanties heb afgelopen. Ik heb alles gedaan om me te laten informeren. Ik heb me ingeschreven bij de FKP, ik sta op een wachtlijst, al twintig jaar. Dan komt er iemand, helemaal van achteren op de lijst, maar hij heeft familie daar, dan hij krijgt een huis. Dan fixen ze alles voor hem." (NgCUR, 44jr, LBO)

6.5 Migratie, modernisering en gezin

Van onze respondenten geven de meesten aan dat - na de geboorte van hun kind - de migratie naar Nederland het meest ingrijpende is dat zij in hun leven hebben meegemaakt. Moeders van eenoudergezinnen, die met hun kind of kinderen naar Nederland gaan, worden daar vaak letterlijk alleenstaande moeders, omdat hun familiale vangnet wegvalt. Ze zijn in Nederland op zichzelf aangewezen in een omgeving waar individualisering, het verwoorden van de hulpvraag en het maken van weldoordachte keuzes om een doel te bereiken van mondige burgers wordt verwacht.

Migratie naar Nederland: een ingrijpende zaak

Uit de gevoerde gesprekken is duidelijk geworden dat de impact van migratie op de gezinsontwikkeling van de respondenten in Nederland substantieel is geweest. De opvoeding wordt als zwaar ervaren in een situatie met nauwelijks een sociaal netwerk met betrekking tot de opvoeding van hun kinderen, noch andere steun.

"Hier in Nederland moet je alles zelf doen. In Curaçao helpt altijd je moeder, je tante, altijd is er ergens wel eten. Je wordt hier in Nederland veel zelfstandiger." (5NL, 58 jr, LBO)

De aansluiting met de Nederlandse hulpverlening is niet optimaal, zoals al eerder aangegeven.

"Antillianen zijn niet gewend om bij instanties aan te kloppen omdat ze in de Antillen alles binnen de familie oplossen." (34NL, 45jr, HBO)

"Antillianen doen dat liever informeel dan formeel, dus voordat er een instantie aan te pas komt is het vaak al heel erg." (35NL, 44jr, WO)

"Ik denk dat een Antilliaanse hulpverlener beter is, want zij weet hoe de levenssituatie van de Antillianen is en ze kan dan de Antillianen beter begrijpen. Dus ik vind dat ze meer Antilliaanse hulpverleners in dienst moeten nemen." (37NL, 54jr, MULO)

Voor al degenen die er al langer zijn en het -op eigen kracht - hebben gered, zien bij nieuw aangekomen alleenstaande moeders enerzijds een zekere onbevangenheid en vrolijkheid en anderzijds de totale ontredde van geen enkele aansluiting kunnen vinden, geen huis, geen baan, geen netwerk, geen hulpverlening of een moeizame relatie daarmee. Die hebben het stuur na hun eerste kind nog niet in eigen hand genomen, ze leven in een wereld waarin hen alles overkomt.

"Ook iemand van 40 jaar uit Curaçao moet je hier in Nederland nog helemaal zelfstandig maken."
(5NL, 58jr, 3 kinderen, LBO)

"Sommigen zijn ook nog heel speels, iemand met al 4 kinderen is zelf nog een kind terwijl ze al wel 45 jaar is." (5NL, 58jr, 3 kinderen, LBO)

Modernisering op Curaçao en Aruba: mogelijkheden tot zelfstandigheid

De industrialisatie heeft in belangrijke mate bijgedragen aan de modernisering in de Nederlandse Antillen. Concreet betekende dit een breder en groter aanbod van werk en scholing op Curaçao en Aruba. De komst van de olieraffinaderijen Shell op Curaçao en Exxon (Lago) op Aruba hebben de industrialisatie en modernisering in gang gezet. In de jaren zeventig, is de vestiging van Texas Instruments op Curaçao vooral voor vrouwen van belang geweest.

Op de eilanden zien we dus een toename van goed opgeleide vrouwen die door scheiding of het vertrek van de partner in de situatie komen dat zij de kinderen alleen opvoeden en onderhouden. Deze vrouwen kunnen doorgaans op de Benedenwindse eilanden nog wel rekenen op een zeker vangnet van familie en naaste verwanten, maar kiezen er steeds meer voor om in een eigen woning te leven, zonder inbreng van moeder of grootmoeder. Ze willen zelf hun leven en opvoeding van hun kinderen vormgeven. Deze individualisering is het meest terug te zien op Aruba, waar de extended family meer op zijn retour lijkt te zijn. Respondenten noemen de familie nauwelijks als vangnet.

"Het probleem is dat de gemiddelde vrouw moet werken en dat gaat dan ten koste van de opvoeding van het kind. Er moet een goede opvoeding en opvang voor het kind zijn. Zeker op Aruba is zo'n opvang niet betaalbaar. Hierdoor laat menig een haar kind alleen thuis waardoor zij zichzelf gaan opvoeden." (12ARUBA, 46jr, WO)

Scholing, het volgen van een opleiding, wordt ook door een meerderheid van de respondenten op Aruba genoemd als van groot belang voor het gevoel van eigen-waarde, het vergroten van capaciteiten, het in staat zijn eigen plannen te maken en doelen te halen (capability approach). Ook opvoeding wordt genoemd als belangrijke factor voor zelfstandigheid.

"Ik ben opgevoed in een emancipatiesfeer, dat een vrouw zichzelf mag zijn en dat je jezelf respecteert als vrouw. Daarom dacht ik bijna dat ik geen man nodig had. Zelfbewustzijn is heel erg belangrijk voor een vrouw." (13ARUBA, 45jr, HBO)

Op Curaçao geven respondenten ook aan dat scholing belangrijk is, naast financiën om hun levens op de rails te kunnen zetten.

"Mijn ouders dachten "ze studeert goed". Zij hebben me alle kansen gegeven. Vroeger bleef de oudste dochter thuis om te helpen met het gezin of ze ging werken om de kosten mee te dragen. De school was vroeger veel belangrijker, de onderwijzers hadden veel invloed. Nu zijn er zoveel invloeden van buitenaf, de school is er maar een en kan niet tegen die ander invloeden op. Jongeren krijgen daardoor geen richtingsgevoel meer." (N8CUR, 49jr, HBO)

"Ik heb mij de laatste tijd gerealiseerd dat als je een kind krijgt, het kind niet van jou is. Niets op deze wereld is van jou. Het enige dat van jou is, is de kennis die je vergaart en niets anders. Mijn dochter is vorig jaar gezakt voor haar examen, ik ben geslaagd voor HBO legal. Ik nam mijn boeken mee naar de UNA, zij heeft ervoor gekozen voor de tv te zitten." (N7CUR, 41jr, HBO)

Bovenwinden en Bonaire: voortdurende kwetsbaarheid

Op de Bovenwindse eilanden en op Bonaire is duidelijk minder sprake van modernisering in de zin van empowered zijn: zelf je leven willen en kunnen vormgeven. De behoefte om zelfstandig te willen leven wordt minder geuit en als men dat doet wordt het meer vanuit een slachtofferrol ervaren. Het leven is deze vrouwen overkomen, zonder dat zij er zelf richting aan hebben kunnen geven. Een bewust eigen weg willen of kunnen gaan lijkt (nog) niet aan de orde. Er wordt jonge moeders ook niet de middelen geboden.

"De alleenstaande moeders hebben doorgaans een laag educatieniveau, een verminderd zelfvertrouwen, beperkte financiële middelen en weinig mogelijkheden voor ondersteuning of begeleiding. Dit beperkt de ontplooiingsmogelijkheden en maakt haar opnieuw afhankelijk van anderen, waardoor haar zelfverzekerdheid weer meer afneemt." (41BON, 40jr, HBO; hulpverlener)

"Het meest kwetsbaar zijn vrouwen met een laag zelfbeeld. Je ziet vaak vluchtgedrag, ze gaan dan weg bij de kinderen, vluchten van de ene relatie in de andere relatie, op zoek naar een rijke man." (37BON, 56jr, WO)

"Jonge meisjes vallen tussen wal en schip als ze zwanger zijn, ze kunnen niet meer naar school en hebben geen opvang en uitkering (te jong.)." (24SXM, 32jr, HBO)

Diverse ontwikkelingsstadia

Op de eilanden van de Nederlandse Antillen en Aruba is duidelijk sprake van diverse stadia van modernisering en individualisering. Aan de door ons op Curaçao en Aruba geïnterviewde vrouwen van eenoudergezinnen, is de mate van modernisering, zowel in hun eigen levens als in termen van overheidsvoorzieningen, goed af te lezen. Op de andere eilanden is dat minder het geval. Het is goed voorstelbaar hoe hard voor vele Antilliaanse en Arubaanse vrouwen de overgang naar Nederland moet zijn, of zijn geweest. Zij komen daar pardoes in een sterk gemoderniseerde en geïndividualiseerde samenleving terecht. Dat maakt hun levens uiterst moeilijk, maar ook daar zijn er 'sterke vrouwen' die het redden in een totaal nieuwe context en met een heel ander

beroep op capaciteiten en vaardigheden. In het volgende hoofdstuk wordt per eiland van de Antillen en Aruba de mate van verandering en modernisering schematisch in kaart gebracht, gebaseerd op de interviews met onze specifieke doelgroep, vrouwen van eenoudergezinnen die het gered hebben in hun leven en daardoor als voorbeeld voor anderen en voor beleid kunnen fungeren.

7 Resultaten in relatie tot het onderzoeksmodel

In dit hoofdstuk worden de resultaten uit de empirie geanalyseerd in het licht van de vier concepten uit het conceptueel kader: accountability, empowerment, capability model en community development. Rond deze concepten zijn in paragraaf 5.3 de volgende drie hoofdvragen opgeworpen voor de empirie:

1. Wat is de beleving van de vrouwen van hun levensloop: ervaren zij hun levensloop als door de omstandigheden (of: (nood)lot) vastgelegd of ervaren zij een zekere mate van individuele keuze- en beïnvloedingsruimte? (*accountability* en *empowerment*) De rol die hierbij aan de kerk wordt toegeschreven en de rol die het geloof heeft in de aanvaarding van levenswendingen is hier van belang.
2. In welke mate zijn de vrouwen zelfredzaam wat betreft hun gezinsplanning en -ontwikkeling? Beschikken zij over de voldoende capaciteiten en randvoorwaarden (verzorging, opleiding, werk)? Is het krijgen van kinderen in dit verband een middel of een doel? (*capacity building*).
3. Wat is voor de vrouwen de rol van hun sociale/familiale netwerk versus professionele netwerken? In hoeverre is sprake van overgangsprozessen naar modernisering en individualisering in de levens van de vrouwen van eenoudergezinnen, en ervaren zij die als positief of negatief? (*community development*).

7.1 Levensloop: eigen keuzes en beïnvloedingsruimte

De interessante en soms aangrijpende levensloopverhalen van de geïnterviewde vrouwen leveren een divers beeld op met duidelijke parallellen. Enerzijds zien we levenslopen die zich nog vrijwel geheel volgens tradities voltrekken, met veel vanzelfsprekendheden en soms ook veel noodlot. Anderzijds verhalen geïnterviewde vrouwen van een leven dat ze voor hun gevoel zelf hebben vormgegeven, waarbij ze eigen keuzes konden maken en nog gaan maken (*accountability*). Deze vrouwen ervaren een sterke eigen invloed op - en sturing kunnen geven aan - hun leven. In beide situaties zien we dat kerk en geloof een rol hebben. Soms is dat een sterk normerende, bepalende rol van de kerk, soms is het niet zozeer het instituut kerk, maar de persoonlijke geloofs-beleving die sterk bepaalt hoe de vrouw omgaat met het verloop van haar leven.

Veel verhalen kenmerken zich door elementen van beide. We zien dan dat er aanvankelijk een situatie was waarin de vrouw door gebeurtenissen werd overvallen -bij de oudere generatie vooral vroeger -waarna zij op een gegeven moment het eigen heft in handen neemt. Kenmerkend voor de kracht van deze moeders is dat ze ergens '*along the road*' van de ene soort levensloop overgegaan zijn naar de andere, door eigen keuzes te gaan maken. Bij nogal wat respondenten vindt die overgang met een grote schok en nogal abrupt plaats op het moment dat ze jong zwanger worden en een kind krijgen.

Bij alle respondenten zien we dat de zwangerschap van het eerste kind een weinig bewuste keuze was, ongeacht generatie, locatie of opleiding. Soms is sprake van een 'ongelukje', in veel gevallen geven de vrouwen aan dat het hun min of meer overkomen is. Daarentegen is het tweede kind vaak wel een bewuste keuze, ook wat betreft het wel of niet samen met een partner opvoeden van het kind. Na de schokkende overgang is dus meer sprake van *accountability*, de respondenten geven zich meer rekenschap van hun keuzes en volgende stappen in het leven.

Dat het ervaren van noodlot bij de eerste zwangerschap nog de boventoon voerde, kan ook worden afgeleid uit het gegeven dat slechts een enkele respondent aangeeft een abortus te hebben overwogen. Deze interpretatie moet van een kanttekening worden voorzien. Abortus komt veel voor. Volgens geïnterviewde hulpverleners is abortus een groot taboe in de religieuze Nederlandse Antillen en Aruba. Het wordt om die reden niet gedaan, of wanneer het wel gebeurt, wordt het verzwegen. Soms is ook uit gêne van de zijde van de interviewers op dit punt niet doorgevraagd.

De abrupte overgang naar zwanger zijn en een kind krijgen, had bij nogal wat vrouwen een schokeffect en leidde tot een zekere of grote mate van empowerment en *accountability*. Er wordt eigen verantwoordelijkheid genomen. Er worden duidelijke keuzes gemaakt, bijvoorbeeld voor het gaan volgen van een opleiding om een betere baan te kunnen krijgen. We hebben dit met name gezien bij de respondenten op Curaçao en Aruba, waar de vrouwen klaarblijkelijk ook in de gelegenheid waren om deze stap te zetten (*capability building*). Dat wil niet zeggen dat het makkelijk was. Bij deze vrouwen wordt doorzettingsvermogen dan ook direct genoemd als een kenmerk van een 'sterke vrouw'.

Dit empowerment effect zien we daarentegen niet in de interviews met vrouwen van de Bovenwinden en Bonaire. De vrouwen geven aan dat zij weinig support ervaren uit hun omgeving. De randvoorwaarden (*capability building*) ontbreken volledig om zich uit de situatie te ontwikkelen. Een obstakel dat vanuit de hulpverlening sterk naar voren komt, is het zeer gebrekkige en negatieve zelfbeeld van de moeders. Pas wanneer dit ontwikkeld zou zijn tot een zeker niveau, kan een volgende stap naar persoonlijke groei mogelijk worden.

Empowerment en een keuze voor een moderne -meer zelfstandige - levensstijl met eigen verantwoordelijkheid nemen, wordt ook zichtbaar in de keuze om zelfstandig te willen gaan wonen. Die wens komt vooral naar voren op Curaçao, waar voorheen en ten dele nog steeds drie-generatie-huishouding in matrifocale vorm het dominante huishoudtype vormde en vormt. Zelf opvoeden wordt als belangrijkste reden genoemd om liever alleen met kind en een eventuele partner te wonen. Daarnaast kalft de extended family af door het eenvoudige feit dat oma tegenwoordig zelf ook werkt. Op Aruba komt een moderne levensstijl met een redelijk ontwikkelde accountability naar voren bij de meeste geïnterviewde vrouwen. Zij geven echter wel aan dat zij in hun keuzevrijheid beperkt worden door tekortschietende en/of te dure kinderopvang. Dit kan gezien worden in combinatie met een meer geïndividualiseerde levensstijl, waarbij de matrifocale familiestructuur minder als vangnet fungeert.

In Nederland komt uit de interviews duidelijk naar voren dat het zelfstandig wonen van alleenstaande Antilliaanse en Arubaanse moeders niet altijd de gewenste situatie is. Hier ontbreekt een alternatief voor.

Noemenswaardig is dat de Antilliaanse en Arubaanse respondenten in Nederland de keuze om te emigreren (naar Nederland) nauwelijks als een keuze benadrukken. Dat is vreemd aangezien doorgaans een emigratie een indrukwekkende gebeurtenis vormt in iemands levensloop, met verstreckende gevolgen. Mogelijk is de keuze zo vanzelfsprekend geweest (door ouders, traditie en dergelijke) dat er niet bij stil werd gestaan. Ook is het mogelijk -een enkele respondent verwijst daar voorzichtig naar - dat de emigratie, gegeven de omstandigheden min of meer '*gedwongen*' was.

De capability development -zelf je capaciteiten gaan vergroten - wordt eveneens na de levensloopwending van de bevalling zichtbaar. Vooruitkomen via een opleiding wordt na de bevalling een sterke wens, die de geïnterviewde vrouwen ook realiseren. Het is opmerkelijk binnen de groep respondenten hoeveel vrouwen onder zeer moeilijke omstandigheden toch een hogere opleiding hebben voltooid.

Opvallend is dat de partnerkeuze door de respondenten niet als een 'major life event' wordt beschouwd. De kwestie rond partnerkeuze lijkt sterk beïnvloed door de algemene notie dat mannen zich toch niet binden. Dat het misgaat lijkt een selffulfilling prophecy, waarop ouders en dochters zich stilzwijgend voorbereiden. Er is wel een sluimerend ideaal bij respondenten van een kerngezin met man en kinderen, maar dit wordt weer gemakkelijk losgelaten en maakt plaats voor de realiteit van alledag. Ook hebben we vaak bij de respondenten gehoord dat zij expliciet hebben gekozen voor een leven zonder man. Het geeft hun trots en waardering van de gemeenschap dat ze het alleen redden. Ze ontleen daaraan dus een stuk empowerment.

Tot slot valt op dat de verhalen van de respondenten (deels hulpverleensters) op de Bovenwinden en Bonaire een opvallend minder rooskleurig beeld geven, weinig accountability, weinig empowerment en een zekere gelatenheid. Het zelfbeeld van deze respondenten is laag, het risico van zelfverwaarlozing en kinderverwaarlozing is in deze gevallen groot, aldus de geïnterviewde hulpverleensters. Een man wordt door vrouwen voornamelijk in (financiële) nood gezocht om bij te dragen. Als levenspartner of medeopvoeder wordt nauwelijks een beroep op hem gedaan, aldus hulpverleensters.

7.2 Zelfredzaamheid en randvoorwaarden

Als moeders van eenoudergezinnen eenmaal hun verantwoording voor hun leven hebben genomen, ofwel wanneer zij keuzemogelijkheden krijgen en zien, blijkt dat zij die kansen ook zoeken en grijpen. Mogelijke (of ogenschijnlijke) berusting verandert in eigen stappen zetten. In hun verhalen vertellen veel oudere respondenten trots dat ze het toch gered hebben. Hun opleiding- het verder ontwikkelen van hun capaciteiten - heeft hier het meest aan bijgedragen. Diverse vrouwen hebben met kleine kinderen toch een HBO of WO opleiding weten te voltooien.

Bij deze positieve constatering moet een kanttekening geplaatst worden. Twee beelden gaan in de interviews hand in hand. Enerzijds de hoge waarde die wordt gehecht aan goede opleiding en financiële onafhankelijkheid. Anderzijds zien we bij veel vrouwen een langdurige schuldenproblematiek. Geld lenen is een voorkomend fenomeen en beperkt zich zeker niet tot de betreffende groep vrouwen. Niettemin zou het 'rekenschap leren geven' in financieel/zakelijk opzicht een goed aandachtspunt kunnen zijn. Deze suggestie doen wij voorzichtig, aangezien we niet diep op dit aspect zijn ingegaan in de interviews.

In Nederland geven de geïnterviewde vrouwen aan dat zij het moeilijk vinden dat er druk staat op het (snel) zelfredzaam worden. Bij vrouwen in hulpverleningssituaties staat het op een heel basaal niveau vormen van een eigen huishouding vaak centraal. In de Antillen en Aruba kent de samenleving nog tot op zekere hoogte de familiale en 'next to kin' wederkerigheid. Als het moet levert ieder zijn of haar materiële en immateriële bijdrage aan de (groot)huishouding, waardoor het niet nodig is dat iemand leert om een gehele huishouding zelfstandig te runnen. In Nederland is dit een eerste vereiste, anders redt men het noch op korte noch op langere termijn.

Het systeem van wederkerigheid is in Nederland veel meer geformaliseerd geraakt. Men spreekt af wie, wanneer, waar en hoe lang zorgt voor naasten of anderen. Oma's passen graag op hun kleinkinderen en doen dat ook, maar ze zijn niet meer vanzelfsprekend, altijd en overal beschikbaar. Er wordt bijvoorbeeld een zorgdag per

week afgesproken. Ook ouders onderling maken afspraken over wie, wanneer zorgt voor de kinderen, of indien nodig, voor grootouders. De vanzelfsprekende, altijd beschikbare dienstbaarheid (*"Moeder doet alles altijd gratis en voor niets"*) is in de Nederlandse samenleving grotendeels verdwenen. In de Antillen bestaat dat, mede door de kleinschaligheid, tot op verschillende hoogten nog wel. Het verschilt echter per eiland, en de vanzelfsprekendheid van dit wederkerigheidssysteem lijkt aan enige erosie onderhevig.

Naast capaciteiten om een huishouding zelfstandig te voeren, opleidingen te volgen en een baan te vinden, vertellen de respondenten dat ze hun opvoedingscapaciteiten een cruciale factor vinden in hun zelfredzaamheid en in hun krachtig zijn. Respondenten ontlenen hun kracht aan het succes van de kinderen. Vrouwen die het hebben gered en onder zeer zware omstandigheden toch hun kind goed hebben opgevoed. Het onvoorwaardelijk van hun kind blijven houden, in contact met het kind blijven en voor hun kind blijven staan zien ze daarbij als essentieel.

7.3 Sociaal netwerk, familieverbanden en hulpverlening

Na de accountability en empowerment van respondenten wordt de capability development en ten slotte de community development van belang. Het laatste wordt veelal (mede) vorm gegeven door de overheid. Daar waar het vangnet in de Antillen nog deels een matrifocaal familiair netwerk is, zijn de Antilliaanse en Arubaanse eenoudergezinnen in Nederland aangewezen op meer geïstitutionaliseerde netwerken of overheidsvoorzieningen.

Uit het onderzoek blijkt dat er verschillen zijn in netwerken waarop de respondenten van de verschillende eilanden of in Nederland een beroep doen. De respondenten op de Benedenwinden en in Nederland ervaren (nog) een grote kracht vanuit het steunnetwerk van familie en vrienden; de bonding networks zoals Robert Putnam (2001) ze noemt. Bonding verwijst naar de waarde van sociale netwerken tussen homogene groepen mensen (familie, buurt, vrienden). Bridging verwijst naar sociale netwerken tussen sociaal heterogene groepen mensen en zijn belangrijk om bijvoorbeeld werk of hulp te vinden..

In Nederland wordt dit bonding sociale netwerk door de Antilliaanse en Arubaanse vrouwen als een groot gemis ervaren. Professionele hulpverleners (bridging, met sociale netwerken die niet uit familie of landgenoten bestaat) kunnen dit niet gemakkelijk vervangen. Daarnaast zijn er ook positieve geluiden van de Antilliaanse en Arubaanse respondenten in Nederland over de hulpverlening. Wel wordt aangegeven dat de aanpak niet altijd aansluit. De Nederlandse aanpak heeft meestal een meer formeel of

zakelijk karakter, terwijl voor de Antilliaanse en Arubaanse respondenten de waarde van een vertrouwensrelatie tussen hulpverlener en de Antilliaan als cliënte cruciaal is. De Antilliaanse hulpverlener kan daarom een mooie brug slaan tussen de familiale en de professionele samenleving, met elementen van beide. Ook uit dit onderzoek blijkt dat een succesvolle interventie veelal samenhangt met de achtergrond van de hulpverlener.

Op de Bovenwinden noemen respondenten veel minder, of zelfs niet, de familiale steunrelaties. Is hier sprake van tussen wal en schip geraken van de betreffende eenoudergezinnen, tussen de wal van de familiale netwerken die eroderen en het schip van de professionele netwerken die nog onvoldoende ontwikkeld zijn? Dit kan vooralsnog niet geconcludeerd worden vanwege het kleine aantal respondenten.

Een trend is waarneembaar dat de samenlevingen in de Antillen -elk in hun eigen tempo - individualiseren, en dat de matrifocale huishoudens geleidelijk overgaan op meer formele zorgstructuren, zoals kinderopvang. Dit is onder andere een gevolg van de mindere beschikbaarheid van grootouders, met name (werkende) grootmoeders. De zorg wordt meer uitbesteed, deels aan live-ins, oppassen, gastoudergezinnen, deels aan professionele geïnstitutionaliseerde kinderopvang. Niettemin zullen waarschijnlijk nog lange tijd de matrifocale netwerken blijven bestaan naast de meer geïnstitutionaliseerde netwerken. Idealiter vullen ze elkaar goed aan.

7.4 Tot slot: accountability

Het concept accountability wordt zowel voor organisaties als voor mensen gebruikt. Het is een belangrijk aspect in perioden van snelle verandering van de samenleving. Het concept duidt op het (meestal aangeleerde) vermogen van mensen om afwegingen te maken over hun handelen. Waarom doet men iets niet of wel? Daarover kan iemand leren verantwoording af te leggen en keuzes te verwoorden, waarmee de zelfmotivatie start.

Leren om retrospectief een rode draad in het eigen leven te zien leidt tot het ontwikkelen van een steviger zelfbeeld gestoeld op ervaringen en keuzes. Hiermee vindt de overgang plaats van mensen die hun leven ervaren als een gegeven, naar mensen die leren de keuzes in hun leven te zien, daarmee leren om te gaan en deel van henzelf te maken. Het proces van de overgang van lot naar wil is ook een van de meest voorkomende thema's in de moderne literatuur. Het gaat om een ontwikkeling van mensen die aanvankelijk vinden dat ze geleefd worden, naar mensen die zijn gaan ervaren dat ze zelf aan het stuur van hun levensloop (kunnen gaan) zitten.

Het betrekken van het concept accountability is waardevol gebleken in de analyse van de interviewresultaten. Het verscherpt de blik ten aanzien van het vertrekpunt - de intrinsieke motivatie - van de vrouwen om iets te doen of te laten in hun leven en bij belangrijke levensloopkeuzes. In het conceptueel kader is accountability voorgesteld als het begin van elk ontwikkelproces. In onze analyse zijn wij tot de conclusie gekomen dat deze voorstelling niet helemaal recht doet aan de werkelijkheid. Feitelijk zien we dat in elk deelaspect -capability building, empowerment en community building -dat accountability, het rekenschap kunnen afleggen voor keuzes en handelingen een belangrijke rol speelt.

Het is daarom van waarde om het aspect van accountability een plek te geven in elke hulpverlenende of community building activiteit . Alleen al uit het effect van het interview zelf blijkt hoe belangrijk het voor deze vrouwen is om over hun levensloop en hun keuzes te praten. De rol die het ontwikkelen van het eigen narratief kan spelen moet voor deze vrouwen niet onderschat worden. Zelfreflectie plegen, een zelfbeeld ontwikkelen en de plaats van de eigen verantwoordelijkheid zijn belangrijke sleutelbegrippen voor overleving en voor de empowerment, namelijk voor de versterking van de eigen positie van deze vrouwen in female headed families. Het praten over hun levensloop werd door respondenten als zwaar, maar ook leerzaam en verhelderend, of zelfs helend ervaren.

Deel 4

Conclusies en aanbevelingen

8 Conclusies

Dit onderzoek is gestart met de volgende twee hoofdvragen:

1. In hoeverre bestaat er een relatie tussen de specifieke historische achtergrond van de Antilliaanse en Arubaanse bevolking en de rolpatronen tussen vrouwen en mannen binnen hedendaagse Antilliaanse en Arubaanse gezinnen?
2. Indien van een relatie sprake is, hoe kan dit gegeven worden gebruikt bij het ontwikkelen van een effectieve aanpak van de problemen van vooral eenoudergezinnen in Nederland, in de Nederlandse Antillen en Aruba?

Vanuit de beantwoording van de eerste twee vragen zal ten dele ook richting gegeven kunnen worden aan de beantwoording van de derde beleidsvraag:

3. Welke factoren bepalen de kracht en/of de kwetsbaarheid van (alleenstaande) vrouwen die verantwoordelijk zijn voor hun huishoudens? Welke (andere) handvaten zijn er om de problemen van deze huishoudens aan te pakken? Deze vraag zal echter in een opvolgend onderzoek diepgaander aan de orde komen.

8.1 Relatie met historische achtergrond

Er is op een bepaalde manier aannemelijk te maken dat er een relatie bestaat tussen enerzijds de specifieke historische achtergrond van de Nederlands-Antilliaanse en Arubaanse bevolking en anderzijds de rolpatronen tussen mannen en vrouwen. Dit verband ligt echter genuanceerder dan in de literatuur en door onze respondenten soms wordt verondersteld.

Op basis van historisch antropologisch en sociologisch onderzoek is zichtbaar gemaakt dat een vrijwel stabiel matrifocaal huishoudenspatroon in de Antillen tot op de dag van vandaag in belangrijke mate de basis vormt van de sociale structuur (Marks 1975, Römer 1978). Dit patroon bepaalt het dagelijks leefverband voor moeders, dochters en kleindochters voor het wonen, zorgen, grootbrengen van kinderen, liefhebben en ondersteunen van familie en 'yu di kriansa' of 'yu sin doló'. Dit patroon is een typisch Caribisch fenomeen dat zijn oorsprong zowel in de Afrikaanse als de Indiaanse wortels van de bevolking heeft. We zien matrifocaliteit dan ook op alle eilanden van de Nederlandse Antillen en op Aruba.

Wat betreft het leggen van verbanden tussen historie en hedendaagse rolpatronen is wel voorzichtigheid geboden. Kort door de bocht verbanden -zoals "*de slavernij stond geen huwelijken toe, dus willen Antilliaanse mannen nog steeds niet graag trouwen*" - kunnen op geen enkele wijze aannemelijk gemaakt worden. Ook is het van belang te realiseren dat niet alleen slavernij, maar ook andere sociale processen (bijvoorbeeld veelvuldig voorkomende migratie) gevolgen hebben gehad voor de man-vrouwverhoudingen en man-kindrelaties in de Nederlandse Antillen en Aruba.

Gedurende een eeuw na de afschaffing van de slavernij zien we een toename van huwelijken onder de Afro-Caribische bevolking. Eerst was het de kerk die in een combinatie van een kerstenings- en beschavingsoffensief het huwelijk van man en vrouw wilde bevorderen. Dit startte al tijdens de slavernij, maar nam meer structurele vormen aan na de Emancipatie (na 1863). In de twintigste eeuw nam het bedrijfsleven deze stimulerende rol over, met name op Curaçao waar Shell -zoals andere groot-bedrijven elders in de eerste helft van de twintigste eeuw -het trouwen van werknemers als voorwaarde stelde voor een goede baan en sociale zekerheid voor het hele gezin.

Een zeer belangrijk ander sociaal-historisch proces is migratie geweest. Deze economische overlevingsstrategie heeft het sociale leven van met name de lagere klassen beïnvloed en daarmee ook de (beperkte mogelijkheid tot) gezinsontwikkeling. Begin twintigste eeuw heeft in de Nederlandse Antillen en Aruba op substantieel niveau een arbeidsmigratie plaatsgevonden van kleine eilanden naar de grotere (bijvoorbeeld van Bonaire naar Curaçao). In de regio zien we tijdelijke arbeidsmigratie naar bijvoorbeeld Cuba. Vanaf de jaren vijftig is er sprake van arbeidsmigratie gevolgd door onderwijsmigratie en uitkeringsmigratie naar Nederland, aanvankelijk vooral mannen; later mannen en vrouwen. Vrouwen die achterbleven moesten maar zien het hoofd boven water te houden. Een sterk beroep op de ondersteuningsnetwerken, vooral de eigen extended family, ligt daarbij voor de hand en was veelal het enige vangnet om op terug te vallen.

8.2 Toepassing inzichten op hedendaagse praktijk

Wat zowel het historisch onderzoek als het empirisch onderzoek laten zien is dat het niet reëel is om Antilliaanse en Arubaanse matrifocale gezinsvormen rond een 'alleenstaande' moeder als afwijkend te zien of in een directe relatie te plaatsen met probleemsituaties. Historisch zijn allerlei matrifocale huishoudingen standaard geweest, maar ook vandaag de dag is daarvan nog veel intact, zeker in vergelijking met het functioneren van eenoudergezinnen in de huidige Nederlandse context. In de Antilliaanse contexten zijn er de afgelopen decennia ook andere professionele zorgstructuren bij gekomen en heeft er individualisering en verkleining van de

drie-generatie huishoudens plaatsgevonden. Niettemin blijkt bij de onderzochte doelgroep van eenoudergezinnen juist nog veel terugval op en ondersteuning vanuit nog intact zijnde stukken matrifocale cultuur. Het ideaal van het kerngezin is slechts op de achtergrond aanwezig en slechts bij een minderheid van de geïnterviewde vrouwen.

Dit onderzoek laat zien dat de vooronderstelling van 'alleenstaande' moeders als uitzondering en als probleem, een ontoereikende analyse is en een onjuist vertrekpunt in de Antilliaanse en Arubaanse context. Gezins- en opvoedingsproblemen lijken eerder samen te hangen met de sociaaleconomische achtergrond of de opleiding, dan met de huishoudvorm.

Onderwijs blijft de doorslaggevende factor voor vooruitgang, zowel in het kader van empowerment als van capacity development. Dit geldt op individueel niveau als ook op maatschappelijk niveau. Op individueel niveau getuigen de levenslopen van de geïnterviewde vrouwen daarvan. Meer onderwijs leidt tot verbetering van de verdien capaciteit. Door meer onderwijs blijkt het zelfbeeld van deze vrouwen gegroeid te zijn, is hun vermogen tot zelfreflectie sterk toegenomen en is de mogelijkheid om bewuste keuzes te maken, te kunnen verwoorden en verdedigen gegroeid, zo is gebleken uit de interviews. Ook op maatschappelijk niveau, vanuit het oogpunt van het collectieve trauma, kan juist onderwijs de ruimte en instrumenten bieden om het verleden actief een plaats te geven en er kracht uit te putten als Afro-Antilliaan of als Afro-Antilliaanse Nederlander. Vooral voor deze kwetsbare bevolkingsgroep is het bevorderen en ondersteunen met onderwijs -regulier maar ook 'life-long-learning' cruciaal. *"To educate a woman is to educate a nation"*¹⁵. Dit zou een belangrijke plaats moeten krijgen binnen het beleid.

Daar waar de matrifocale huishoudensvorm tanende is, is een geleidelijke overgang naar meer overheidsvoorzieningen voor eenoudergezinnen gewenst. Uit de interviews blijkt dat het vooral in Aruba en op de Bovenwinden om noodzakelijke voorzieningen gaat. De matrifocale infrastructuur is minder intact gebleven. Kerngezinsvorming heeft daar meer plaatsgevonden.

Op de Bovenwinden zijn voorzieningen tot dusverre dusdanig marginaal dat jonge alleenstaande moeders in elk opzicht tussen wal en schip vallen en onder zeer harde omstandigheden, dat wil zeggen zonder bonding noch bridging sociale netwerken, moeten zien te overleven. Zwanger worden lijkt synoniem voor een leven in de marge. De respondenten verlaten school en zijn op zichzelf teruggeworpen. We zien hier dus niet de stap naar onderwijs zoals we wel op Curaçao en Aruba zagen.

¹⁵ Dit citaat lijkt een eigen leven het wordt zowel aan Mahatma Ghandi als aan hele Afrikaanse volken toegeschreven. Op de plaats van 89 nation komen we ook 89 family tegen.

Op Aruba lijkt door vergaande individualisering van de samenleving het informele vangnet van de moeders kleiner of minder beschikbaar. Kinderopvang is er wel, maar ook volgens onze hoogopgeleide respondenten met een goede baan nauwelijks betaalbaar. Dit zet een wezenlijke rem op de ontwikkeling van vrouwen met eenoudergezinnen.

Alhoewel in het onderzoek niet diep is ingegaan op de juridische status van de diverse gezinsverbanden/huishoudvormen, ligt hier voor de Nederlandse Antillen en Aruba wel een beleidsmatig aandachtspunt. Formalisering van verwantschapsrelaties is in het belang van kinderen. Het geeft het kind specifieke rechten ten aanzien van zijn/haar ouders en de overheid. Geïnterviewde experts zien de formalisering van relaties als wezenlijk aspect van positieversterking van vrouwen en kinderen binnen de diverse huishoudverbanden.

Formalisering van verschillende verwantschapsrelaties is veelal in het belang van de kinderen. Een eerste vorm van juridische verankering, namelijk het formaliseren van niet-biologische ouder/kind relaties, is reeds doorgevoerd. Een kind kan in de Nederlandse Antillen en Aruba alleen op een school worden ingeschreven door een formele ouder of voogd, niet door degene die het kind als 'yu di kriansa' beschouwt.

In de tweede soort formalisering gaat het om wetgeving rond vaderschap. In de Antilliaanse en Arubaanse media is recent nog veel aandacht gegeven aan de wens of noodzaak van vaderschapsregistratie en bijkomende wetgeving. In onze interviews is naar voren gekomen dat, in tegenstelling tot sommige experts, de moeders van eenoudergezinnen zelf niet veel vertrouwen hebben in 'rechten en plichten voor vaders'. Ze vinden het in veel gevallen wel prima zoals het is. Het is juist hun trots om het zelf te doen, ze willen niet veel van de vader. Emotionele steun van de vader voor het kind vinden sommigen belangrijker dan financiële steun.

Een derde vorm van versterking van gezinssituaties zou gezocht kunnen worden in een niet-huwelijkse formalisering van gezinssituaties waar twee volwassenen de zorgverantwoordelijkheid hebben voor kinderen. De huidige Antilliaanse samenleving kent een diversiteit aan samenwoningsrelaties, veelal met een weinig formeel karakter. Het zal in het belang van het kind zijn wanneer deze zorgrelaties een sterkere juridische basis krijgen. In geval van overlijden van een lid van een samengesteld huishouden bijvoorbeeld, kan de informaliteit van relaties het hele gezin, en met name de kinderen, hard treffen. Voor deze formalisering kan momenteel een beroep gedaan worden op een notaris voor het afsluiten van samenlevingsovereenkomsten en/of een testament. Hier zou meer aandacht voor gevraagd kunnen worden. In tegenstelling tot de vaderschapsregistratie gaat het hier om een zeer verantwoorde, positieve keuze die ouders/verzorgers kunnen maken.

In Nederland is het beeld heel anders. Dat gaat ver terug in de tijd. Een matrifocale infrastructuur of drie generatie families zijn vrijwel verleden tijd of hebben niet bestaan. Moedergezinnen, moeders met kinderen, zijn in geval van nood sterk op de hulpverlening aangewezen. In Nederland is de hulpverlening vooral gericht op zelfredzaamheid. Uitgangspunt is dat een volwassene zelf alles moet kunnen regelen en oplossen. Indien daar hulpverlening bij nodig is, is dit tijdelijk en moet hulpverlening zich zo snel mogelijk overbodig maken. De capability development in ons model is hier leidend: de vrouw moet over de juiste instrumenten (randvoorwaarden) beschikken om het zelf te rooien. Het is echter de vraag of het community development perspectief op Curaçao niet beter van toepassing is. De sociale netwerkstructuur van matrifocaliteit zou op een moderne manier in stand gehouden kunnen worden aangevuld met enige professionele ondersteuning: begeleid wonen, groepswoonvormen, maar ook reciproque netwerkstructuren op buurtniveau, waarin functies als formulieren invullen, boodschappen doen en oppassen, onderling worden verdeeld.

Versterking van de positie van vrouwen begint onder andere met de zelfdefinitie van de positie van vrouwen, ook op individueel niveau. Wie ben ik, wat kan ik, waar ga ik naar toe? Zonder (levensloop)verhaal, zonder narratief, kan niemand de lijn naar haar toekomst doortrekken. Het verhaal van je eigen leven zien en vertellen is van grote waarde voor het ontwikkelen van een positief zelfbeeld en derhalve voor de zelf-verwezenlijking daarvan. De accountability, het rekenschap afleggen van de vrouw, is een belangrijke factor als motor achter haar ontwikkeling. In dit opzicht moeten we de rol van kerk en geloof niet uit het oog verliezen. Het geloof is voor veel vrouwen een versterkende factor om een narratief te maken. Het geloof zal ook de inhoud van het narratief weleens sterk kunnen bepalen. De kerk als instituut kan op de ontwikkeling van de vrouw evenzeer een positieve, stimulerende, als een remmende werking hebben. Voor activiteiten in het kader van community development voor deze doelgroep is het in deze gemeenschappen zeker aan te raden geloof en kerk een rol te laten spelen.

8.3 Kracht en kwetsbaarheid

Kinderen grootbrengen vormt dé drijvende kracht voor vrouwen om verder te gaan. Dat is hun belangrijkste verantwoordelijkheid in hun leven en daaraan ontleen deze vrouwen hun eigenwaarde en hun trots. We zien bij veel vrouwen dat ze, nadat ze als tiener of jongvolwassene een kind hebben gekregen, pas echt kiezen om zichzelf te gaan ontwikkelen en een fatsoenlijke baan te vinden. *"We all learned it the hard way"* zegt een tienermoeder die nu hard studeert en samen met andere tienermoeders in een begeleid wonen project zit.

We zouden flagrant kunnen stellen dat de veronderstelde zwakte van moedergezinnen, van alleenstaande moeders, juist hun kracht is: ze brengen -ondanks alles -hun kinderen groot, dat is hun verantwoordelijkheid, hun kracht en hun trots. Dat is vooral het geval als vrouwen na hun eerste kind hun leven meer zelf in de hand gaan nemen, waarbij zij vaak aangeven nu echt een doel hebben om voor te leven. Op die kracht en trots zou het beleid in maatregelen moeten voortbouwen.

De kracht en kwetsbaarheid die wij in dit onderzoek bij de vrouwen hebben gezien is niet in elk gebied (land of eiland) gelijk. We zien grote gelijkenissen met enige nuance tussen Aruba en Curaçao. Ook Bonaire en de Bovenwinden vertonen gelijkenis met enige nuance, maar tussen beide duo's zitten grote verschillen. De situatie van de Antilliaanse en Arubaanse vrouwen in Nederland is weer heel anders, zij houden zich op een andere manier staande dan de vrouwen op de eilanden. De specifieke verwachtingen van de Nederlandse samenleving spelen een belangrijke, soms complicerende, rol.

Voor het duiden van kracht en kwetsbaarheid blikken we in deze paragraaf terug op de resultaten aan de hand van ons onderzoeksmodel. Voor elk gebied hebben we het onderzoeksmodel opnieuw ingevuld op basis van de resultaten van het empirisch onderzoek. In het navolgende worden per (eiland)gebied de resultaten schematisch weergegeven.

Het onderzoeksmodel, met de vier concepten accountability, capacity development, community development en empowerment, is bruikbaar gebleken om de interview-resultaten te interpreteren. Met het model kan schematisch worden aangeduid hoe de kracht van vrouwen van eenoudergezinnen is gerealiseerd en verder kan worden versterkt. Het model geeft ook aan waar de kwetsbaarheden zitten en hoe deze kunnen worden omgezet in kracht. Op basis van de resultaten kan het onderzoeks-model (zoals gepresenteerd in paragraaf 2.5) nu worden verfijnd.

- De interactie tussen actor en structuur is een permanent proces dat telkens terugkeert in de andere concepten van het model. Accountability en capacity development gaan over de interactie van actor naar haar omgeving. Community development gaat in omgekeerde richting en empowerment gaat over de interactie in beide richtingen. Het is daarom overbodig de concepten actor en structuur in het model een aparte plaats te geven.
- Empowerment zien we in de resultaten in twee richtingen terug, als een doel voor vrouwen (het kenmerk van versterking) en als middel gebruikt door vrouwen (noodzakelijk te ontwikkelen voor versterking).

- Accountability speelt bij alle onderwerpen in de interviews een aanmerkelijke rol; het is de drijfveer om in actie te komen en te blijven. In alle gevallen staat accountability door ons gemarkeerd als 'nog te ontwikkelen'. Voor dit aspect is doorgaans weinig aandacht; het verantwoorden voor zichzelf van keuzes en stappen in het leven. Het is de eerste stap om motivatie te bevorderen. Bij de versterking van elk concept zou accountability bewust bespreekbaar gemaakt moeten worden; het verantwoording nemen voor eigen keuzes, activiteiten en dergelijke, zowel op school, op het werk en in de levensloopkeuzes.

Hieronder volgt een korte algemene toelichting (een legenda) bij de plaatjes.

Streven

Op de plaats van 'effect op ontwikkeling' in het onderzoeksmodel staat nu het 'streven' rechts in het model. Deels noopt het kwalitatieve karakter van de interviews daartoe (geen effectmeting in letterlijke zin). Deels is het antwoord op de vraag *"wat zou nou een haalbare stap zijn voor de vrouwen, wat zien we als primair doel van versterking"* eerder 'een streven' dan een effect.

Uiteraard verschillen de antwoorden per respondent. Sommigen vrouwen hebben de haalbare stap al gezet en hun doel al bereikt, anderen nog niet. Aangezien per eiland/land een soort gemeenschappelijke context en een gemiddeld ontwikkelingsniveau te destilleren is, met duidelijke verschillen per eiland - is het mogelijk gebleken om per eiland een verschillend beleidsmatig richtpunt te definiëren.

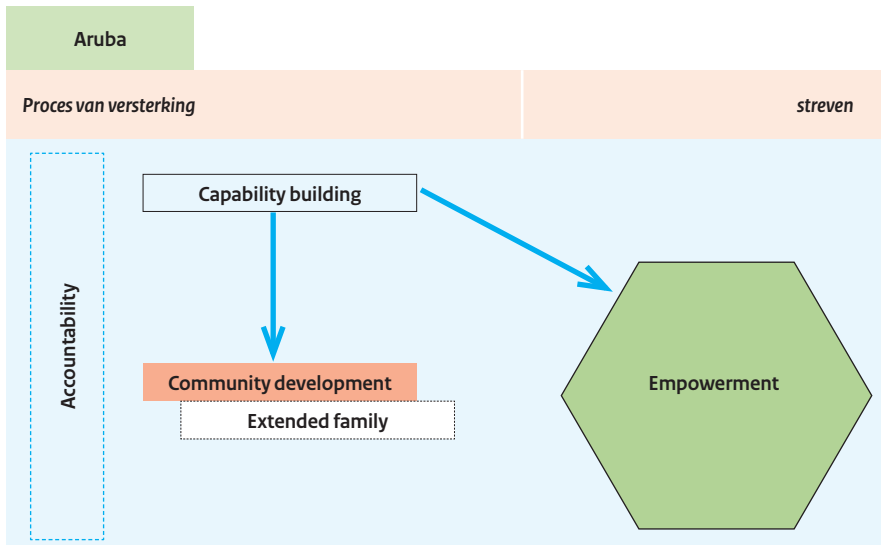
Concept in oranje

In oranje is aangegeven waar op basis van analyses in dit onderzoek de meeste aandacht naar uit zou moeten gaan. Waardoor heeft een vrouw haar positie of haar functioneren versterkt of kan zij dat doen? Dan is dat wat zij het meest nodig heeft. Het kan gaan om een sterk ontwikkeld sociaal element dat veel sterker als katalysator ingezet kan worden. Het kan ook gaan om een niet voldoende ingevuld sociaal netwerk, dat wel cruciaal is voor de versterking en het bereiken van het streven.

Kaderlijnen van de concepten

Indien gestippeld gaat het om een nog zwak ontwikkeld concept, of om een sociaal element dat in verval is. Indien vastomlijnd gaat het om een concept dat goed ontwikkeld is.

Situatie Aruba:

Eigen kracht

De vrouwen op Aruba lijken een goede kans te hebben om het te redden. De versterkingen die we bij onze respondenten hebben gezien zijn grotendeels op eigen kracht gerealiseerd, waarbij het opleidingsniveau van doorslaggevend belang bleek te zijn.

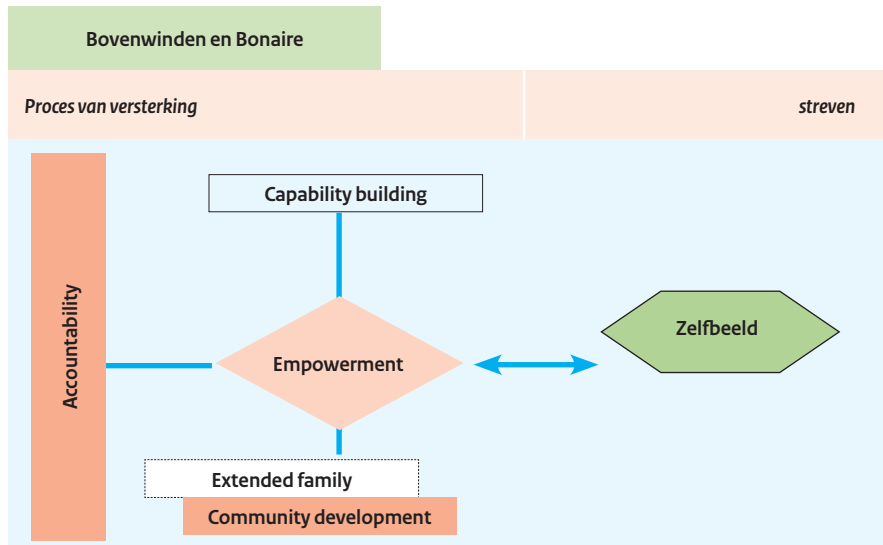
Streven: empowerment

In het beleid zou een verdere versterking van empowerment een realistische doelstelling zijn. Het zelfbeeld van de vrouwen is goed ontwikkeld, evenals de kans op zelfontplooiing (capacity building).

Instrument: community development

Een risicofactor is de steunfunctie. Een investering in het faciliteren van de werkende moeder, met name door kinderopvang, zou een belangrijke impuls betekenen voor de versterking van de vrouw en haar gezin. Om deze reden wordt community development door ons gezien als het concept waar de meeste winst behaald kan worden.

Situatie Bovenwinden en Bonaire:

Kwetsbaarheid overheerst

De interviews op Bonaire, St. Eustatius, Saba en St. Maarten hebben het meest sombere beeld opgeleverd. De vrouwen vallen hier gemakkelijk tussen wal en schip vanaf het moment van hun eerste zwangerschap. De ondersteuning is gering, zowel vanuit de overheid als vanuit het eigen netwerk. Zorgwekkend zijn de signalen rond risicovol gedrag, zoals verwaarlozing van de kinderen.

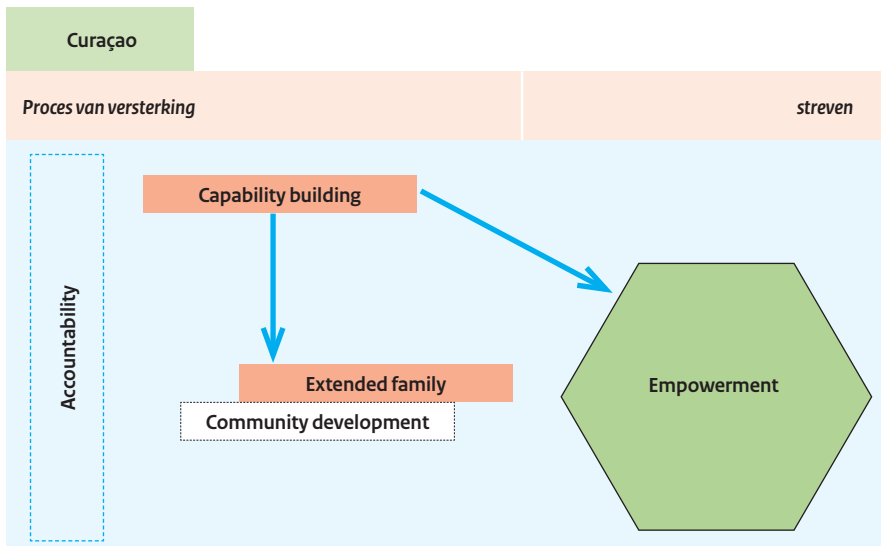
Streven: zelfbeeld

In het beleid zou het versterken van het zelfbeeld (deels: accountability bevorderen) een prioriteit moeten hebben. Dit is een randvoorwaarde voor de verdere versterking van de positie van de vrouw in eenoudergezinnen.

Instrumenten: community development, accountability en empowerment

Deze instrumenten zijn van wezenlijk belang voor de positieversterking. Wie ben ik, wat kan ik en waar ga ik naartoe? Informatievoorziening, training en coaching, ontwikkeling van het narratief (het eigen verhaal) en ontwikkeling van een sterker keuzegedrag (nee zeggen) zijn elementair.

Situatie Curaçao:

Eigen kracht

Net als op Aruba zien we dat de vrouwen op Curaçao -hoe moeilijk hun situatie ook is -het in de basis toch redden. Meestal is er een vangnet van familie dat helpt, maar ook zien we dat vrouwen zich echt op eigen kracht hebben versterkt, veelal via onderwijs. Dit proces gaat hand in hand met een gesignaleerde individualisering.

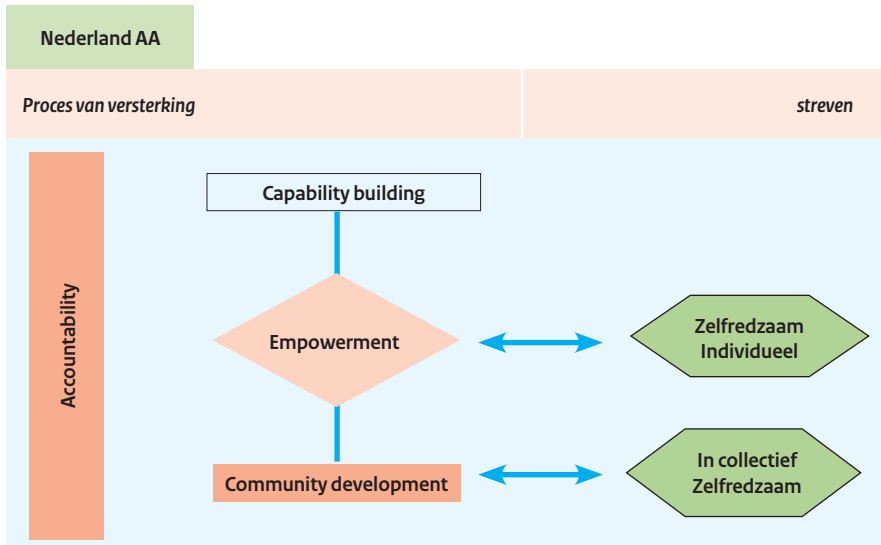
Streven: empowerment

Net als voor Aruba is empowerment van de vrouw ook op Curaçao een realistische beleidsdoelstelling. Vrouwen die het redden versterken zich op eigen kracht via opleiding en werk.

Instrument: capability building

Alle Curaçaose respondenten hebben banen, maar niet allemaal op het niveau waar ze op zouden kunnen zitten gezien hun opleidingsniveau en hun werkervaring. In sommige gevallen zijn de werkomstandigheden erbarmelijk (slechte werktijden). In het geval van Curaçao zou de positie van de vrouw versterkt kunnen worden door het stimuleren en faciliteren van de beroeps- en loopbaanontwikkeling op alle niveaus en voor alle leeftijden (life-long-learning). Dit ondersteunt de vrouw in haar gezinstaken, maar ook in haar ontwikkeling naar een meer individuele economische zelfstandigheid.

Situatie Nederland:

Zelfredzaamheid onder druk

Onder de Antilliaanse en Arubaanse vrouwen in Nederland zien we een heel divers beeld van problematische tot succesvolle vrouwen. Veel Antilliaanse en Arubaanse vrouwen in Nederland hebben moeite met de druk vanuit de samenleving om zelfredzaam te zijn. Dit zet een belangrijke rem op hun ontwikkeling. Zij missen een bonding (familie-) netwerk dat het met elkaar redt. Door het zakelijke karakter van de hulpverlening waarvoor bridging sociale netwerken nodig zijn, mist de hulpverlening soms een wezenlijke aansluiting op deze vrouwen.

Streven: zelfredzaamheid

Door een soort tussenschakel te ontwikkelen zou de Nederlandse hulpverlening toch van betekenis kunnen zijn voor vrouwen uit Antilliaanse en Arubaanse eenoudergezinnen en kan wellicht het streven naar zelfredzaamheid in fasen worden bereikt. Er kan op meer creatieve wijze, uitgaande van de constateringen in dit onderzoek, invulling gegeven worden aan het streven om de vrouwen zelfredzaam te maken. Een optie is om zelfredzaamheid in collectief verband te organiseren ('samen zelfredzaam zijn'). Of om Antilliaanse of Arubaanse hulpverleners aan te stellen. Zij kunnen een tussenschakel en brugfunctie vervullen.

Instrument: empowerment en community development

Voor het bevorderen van individuele zelfredzaamheid is empowerment een belangrijk instrument. Voor het inrichten van collectieve zelfredzaamheid zal community development gestimuleerd moeten worden.

8.4 Enkele slotopmerkingen

Een paar relativerende slotopmerkingen zijn geboden:

- Doordat de focus van het onderzoek lag op de krachtige vrouwen, zijn de geïnterviewde vrouwen overwegend vrouwen met een relatief hoge opleiding. Diverse geïnterviewde vrouwen hebben vaak juist door hun vroege eenouderschap hard gewerkt om hoger opgeleid te worden, veelal naast baan en kind.
- Ook experts zijn aan het woord gekomen, sommigen behoorden tegelijk tot de doelgroep van eenouderhuishoudens. Mede hierdoor kregen deze interviews een meer observerend karakter. Het betreft veel zinvolle aanvullingen, maar gerealiseerd moet worden dat niet alle citaten rechtstreeks van ervaringsdeskundigen afkomstig zijn.
- Bewust is gekozen voor het perspectief van de kracht van vrouwen, voor 'best practices'. Dit is dus een specifieke selectie geweest. Dit is gedaan om een beeld te krijgen van de succesfactoren in de levens van deze vrouwen: wat heeft bij de succesvolle vrouwen het verschil gemaakt waardoor zij het in hun levensloop hebben gered? De geïnterviewden zijn dus geen afspiegeling van de populatie van vrouwen van een eenoudergezin, in de Antillen en Aruba, noch in Nederland.
- Tevens heeft dit tot een selectie in de literatuurstudie geleid. Literatuur over schuldhelpverlening of schooluitval die ook bij sommige eenoudergezinnen relevant zijn, zijn bewust buiten beschouwing gelaten, juist om niet de associatie van eenoudergezin met deze vraagstukken te maken. Het ging in dit onderzoek primair om levensverhalen van vrouwen van eenoudergezinnen die ondanks alle problematische randvoorwaarden er toch in zijn geslaagd hun kinderen groot te brengen en het economisch gered hebben. Wat kunnen andere vrouwen in soortgelijke startsituaties van een eenoudergezin of vrouwen die op jonge leeftijd een kind gekregen te hebben, nu leren van de levensloop ervaringen en de krachtfactoren bij deze - naar verhouding - succesvolle vrouwen van eenoudergezinnen?

Veel onderwerpen zijn in de gesprekken met de vrouwen aan bod gekomen. Niet alles heeft een plaats gekregen in dit rapport. Opvoedingsstijlen en de financiële situatie zijn voorbeelden van onderwerpen die verder uitgewerkt zouden kunnen worden.

Bijlage 1: Begrippenlijst

Shon	Plantage-eigenaar
Mulat	Kind van Europeaan en een slaaf
Gouvernementslaven	Door gouvernement aangevoerde en ten dienst gestelde slaven (in tegenstelling tot particuliere slaven)
De Emancipatie	Afschaffing van de slavernij in 1863
emancipatie	Sociale dynamiek waarin de ongelijkheid van een bevolkingsgroep geleidelijk wordt teruggedrongen
Concubinaat	Losse verhouding naast vaste (huwelijks-) relatie
Gemanumiseerd	Vrijmaking van een slaaf op individuele basis (dus los van afschaffing)
Nucleaire gezinnen	Kerngezin van man, vrouw en kinderen die in een vast verband samenleven
Kunuku	Aanduiding voor de niet-verstedelijke delen van de Benedenwindse eilanden
Shap	Bar met sterk sociale functie, veelal de plaats waar groepen samenkomen om over misstanden of politieke actie te praten
Briyèchi en lòt	Loterijloten -bij briyèchi gaat het om de legale loterij, bij lòt om kleinschalige loterijen van bijvoorbeeld verenigingen
Planters	Eigenaren en/of beheerders van de plantages
Hende di Kas	Huisvrienden, ook wel 'yu(nan) di kas': kind(eren) aan huis
Padrino	Peetvader
Madrina	Peetmoeder
Yu di kriansa	Pleegkind
Yu sin doló	Letterlijk 'kind zonder (barens-)pijn' -een informele, veelal wederzijdse en affectieve, zorgrelatie tussen mensen van verschillende generatie, zonder dat van inwoning of formeel pleegouderschap sprake is.

Bijlage 2: Literatuurlijst

- Abraham-van der Mark, E. 1980. *The impact of industrialization on women, a Caribbean case*. Amsterdam: UvA.
- Abraham-van der Mark, Eva. 1969. *Yu'i Mama. Enkele facetten van gezinsstructuur op Curaçao*.
- Allen, Rose Mary 2007. *Di ki manera? : A social history of Afro-Curaçaoans, 1863-1917*. Amsterdam: SWP.
- Allen, Rose Mary 2003. *Emancipatie & acceptatie: Curaçao en Curaçaoënaars: beeldvorming en identiteit honderdveertig jaar na de slavernij*. Amsterdam: SWP.
- Allen, Rose Mary 2006. *René Römer als inspirator: actualisering van zijn gedachtegoed*. [Willemstad]: University of the Netherlands Antilles.
- Alofs, Luc. 1997. *Geschiedenis van de Antillen : Aruba, Bonaire, Curaçao, Saba, Sint Eustatius, Sint Maarten*. Zutphen: Walburg Pers.
- Alofs, Luc. 1996. *Slaven zonder plantage: slavernij en emancipatie op Aruba 1750-1963 [i.e. 1863]*. Aruba: Charuba.
- Alsop, Ruth. 2006. *Empowerment in practice: from analysis to implementation*. Washington DC: World Bank.
- Ariza, Marina. 2001. *Contrasting Scenarios: Non-residential Family Formation Patterns in the Caribbean and Europe*. *International Review of Sociology* 11:47-61.
- Barrow, Christine. 1999. *Family in the Caribbean: themes and perspectives*. Princeton: Marcus Wiener.
- Beckles, Hilary. 1989. *Natural rebels: a social history of enslaved Black women in Barbados*. New Brunswick N.J.: Rutgers University Press.
- Blassingame, John. 1979. *The slave community plantation life in the Antebellum South. Rev. and enlarged ed.* New York [u.a.]: Oxford Univ. Press.
- Bor, Wout. 1979. *Eiland op drift : de sociale organisatie van een kleine Caribische samenleving: St. Eustatius*. Wageningen: [s.n.].
- Bretherton, Inge, and Society for Research in Child Development. 1985. *Monographs of the Society for Research in Child Development*. [Chicago]: University of Chicago Press.
- Chant, Sylvia. 1997. *Women-headed households : diversity and dynamics in the developing world*. New York: St. Martin's Press.
- Coomans, Henry, and Maduro & Curiel's Bank. 1999. *Veranderend Curaçao : collectie essays opgedragen aan Lionel Capriles ter gelegenheid van zijn 45-jarig jubileum bij de Maduro & Curiel's Bank N.V.* Bloemendaal: Stichting Libri Antilliani.
- Coontz, Stephanie. 2000. *Historical perspectives on family studies*. Sage Family Studies Abstracts 22.
- Crane, Julia. 1971. *Educated to emigrate the social organization of Saba*. Assen: Van Gorcum.
- Craton, Michael. 1978. *Searching for the invisible man : slaves and plantation life in Jamaica*. Cambridge Mass.: Harvard University Press.

- Cuales, Sonia. 1977. *Verslag van een kandidaats-leeronderzoek naar de positie van de Curaçaose vrouw die bij Texas Instruments heeft gewerkt in de periode 1968-1976*. Leiden.
- Daalen, Rineke. 1998. *Gezond en wel: vrouwen en de zorg voor gezondheid in de twintigste eeuw*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Dahlhaus, G. 1924. *Monseigneur Martinus Joannes Niewindt, eerste Apostolisch Vicaris van Curaçao: een levensschets, 27 Aug. 1824-12 Jan. 1860: opgedragen aan het roomsch katholieke volk van Curaçao*. Baasrode [Belgium]: Drukkerij R. Bracke-Van Geert.
- Dekker, Jeroen. 1982. *Curaçao zonder met Shell: een bijdrage tot bestudering van demografische, economische en sociale processen in de periode 1900-1929*. Zutphen: Walburg Pers.
- Dieten, Marga. 1978. *De Nederlandse Antillen : een analyse van hun afhankelijkheid*. 3rd ed. Tilburg: [Instituut voor Ontwikkelingsvraagstukken Katholieke Hogeschool].
- Dijke, Anke (et al.) 1990. *Mama Soltera*. s-Gravenhage: Warray.
- Distelbrink, M. 2000. *Opvoeden zonder man : opvoeding en ontwikkeling in Creools-Surinaamse een- en tweoudergezinnen in Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Euwens, P. 1932. *Barber : de oudste buitenparochie van Curaçao 1832-1932*. [S.l. Curaçao]: s.n.
- Frazier, Edward. 1939. *The Negro family in the United States*, Chicago Ill.: University of Chicago Press.
- Gender & Society 2006: 20 *Immigration 'Reform': Gender, Migration, Citizenship, and SWS*
- Genovese, Eugene. 1974. *Roll, Jordan, roll the world the slaves made*. 1st ed. New York: Pantheon Books.
- Godoy, Lorena, and United Nations. 2004. *Understanding poverty from a gender perspective*. Santiago Chile: United Nations Women and Development Unit Economic Commission for Latin America and the Caribbean.
- Gon Netscher, A. 1869. *Korte beschrijving der Nederlandsche West-Indische koloniën*. [S.l.].
- Goody, Jack. 1973. *The Character of kinship*. Cambridge [Eng.]: University Press.
- Goslinga, Cornelis. 1956. *Emancipatie en emancipator : de geschiedenis van de slavernij op de Benedenwindse eilanden en van het werk der bevrijding*. Assen: Van Gorcum.
- Gutman, Herbert. 1976. *The Black family in slavery and freedom, 1750-1925*. 1st ed. New York: Pantheon Books.
- Hartog, Johan. 1964. *De Bovenwindse Eilanden, Sint Maarten, Saba, Sint Eustatius: eens gouden rots, nu zilveren dollars*. Aruba: D. J. de Wit.
- Haviser, Jay. 2006. *African re-genesis : confronting social issues in the diaspora*. Abingdon UK; New York: Taylor & Francis; UCL Press.
- Henriquez, Jeanne. 2005. *Forsa di un nashon ta depende di forsa di su famia*. in Allen, Rose Mary 2006
- Hoetink, H. 1987. *Het patroon van de oude Curaçaose samenleving*. 5th ed. Amsterdam: S. Emmering.
- Hulst, Hans. 1997. *Morgen bloeit het diabaas : de Antilliaanse volksklasse in de Nederlandse samenleving*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Hymowitz, Kay. 2006. *Marriage and caste in America: separate and unequal families in a post-marital age*. Chicago: Ivan R. Dee Publisher.

- Juliana, Elis. 1988. *Matrimonio i parto*. Willemstad Curaçao Netherlands Antilles: AAINA.
- Kenepa, Nolda. 1980. *Vrouwenleven op Curaçao: laat achttiende eeuw en vroeg negentiende eeuw : hoofdvakskriptie 'nieuwe tijd'*. Amsterdam: [s.n.].
- Keur, John. 1960. *Windward children: a study in human ecology of the three Dutch Windward Islands in the Caribbean* [by] John Y. Keur and Dorothy L. Keur. Assen: Royal VanGorcum.
- Klomp, Anke. 1983. *Politiek op Bonaire : een antropologische studie = Politics in Bonaire : an anthropological study*. Utrecht: Instituut voor Culturele Antropologie.
- Klooster, Wim. 1998. *Illicit riches : Dutch trade in the Caribbean, 1648-1795*. Leiden: KITLV Press.
- Knappert, L. 1929. *Geschiedenis van de Nederlandsche Bovenwindsche eilanden in de 18e eeuw*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhof.
- Koot, Willem. 1979. *Emigratie in de Nederlandse Antillen: een sociaalwetenschappelijk onderzoek naar omvang en achtergronden van de emigratie, in het bijzonder op Aruba en Curaçao*.
- Langenfeld, Els. 2007. *Verhalen uit het verleden*. [Willemstad]: Curaçaosche Courant.
- Levine, Lawrence. 1977. *Black culture and black consciousness: Afro-American folk thought from slavery to freedom*. New York: Oxford University Press.
- Lewis, J. (1997). *Lone mothers in European welfare regimes: Shifting policy logics*. London: J. Kingsley.
- Marks, Arnaud, and International Sociological Association.; Institute of Higher Studies (Netherlands Antilles). 1970. *Family and kinship in Middle America and the Caribbean: proceedings of the 14th seminar of the Committee on Family Research of the International Sociological Association, Curaçao, September 1975*. [Willemstad]: Institute of Higher Studies in Curaçao.
- Marks, Arnout. 1973. *Man, vrouw en huishoudgroep: de Afro-Amerikaanse familie in de samenleving van Curaçao*. [Leiden]: [Rijksuniversiteit Leiden].
- Massiah, Joycelin. 1983. *Women as heads of households in the Caribbean: family structure and feminine status*. Paris: Unesco.
- Massiah, Joycelin. 1991. *The vulnerability of female-headed households: Paradoxes and paradigms a Caribbean perspective*.
- Morrissey, M. 1989. *Female-headed households in Latin America and the Caribbean*. Sociol Spectr 9:197-210.
- Morrissey, Marietta. 1989. *Slave women in the New World: gender stratification in the Caribbean*. Lawrence Kan.: University Press of Kansas.
- Moynihan, Daniel. 1965. *The Negro family: the case for national action*. Ann Arbor, Mich. : ProQuest Information and Learning,
- Nussbaum, Martha Craven. 2000. *Women and human development: the capabilities approach*. New York: Cambridge University Press.
- Oostindie, G, and Universiteit Leiden. 2007. *Slavernij, canon en trauma: oratie, uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de Caraïbische Geschiedenis aan de Universiteit Leiden op 19 oktober 2007*. Leiden: Universiteit Leiden.

- Oostindie, Gert. 1998. *Het paradijs overzee: de Nederlandse Caraïben en Nederland*. 2nd ed. Amsterdam: B. Bakker.
- Ostiana, G.D. 2007. *Antilliaanse risicjongeren in Nederland. De rol van opvoeding bij meervoudige problematiek* [ongepubliceerde afstudeerscriptie, Universiteit van Amsterdam]
- Palm, Julius. 1985. *Encyclopedie van de Nederlandse Antillen*. 2nd ed. Zutphen: De Walburg Pers.
- Paula, Alejandro. 1992. *Van slaaf tot quasislaaf: een sociaal-historische studie over de dubbelzinnige slavenemancipatie op Nederlands Sint Maarten, 1816-1863*. [S.l.: s.n.].
- Ramdas, Anil. 1992. *De papegaai, de stier en de klimmende bougainvillea: essays*. Amsterdam: Bezige Bij.
- Römer, René. 1978. *Cultureel mozaïek van de Nederlandse Antillen: constanten en varianten*. 2nd ed. Zutphen: Walburg Pers.
- Römer, René. 1977. *Un pueblo na kaminda. Een sociologische historische studie van de Curaçaose samenleving*. Z.pl.
- Rosalía, R. 1997. *Tambu: de legale en kerkelijke repressie van Afro-Curaçaose volksuitingen*. Zutphen: Walburg Pers.
- Rutten, Alfons. 1989. *Apothekers en chirurgijns: gezondheidszorg op de Benedenwindse Eilanden van de Nederlandse Antillen in de 19de eeuw*. Assen [u.a.]: Van Gorcum.
- San, Marion. 1998. *Stelen & steken: delinquent gedrag van Curaçaose jongens in Nederland*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Schrils, J. 1990. *Een democratie in gevaar: een verslag van de situatie op Curaçao tot 1987*. Assen u.a.: Van Gorcum.
- Sen, Amartya. 1999. *Development as freedom*. 1st ed. New York: Knopf.
- Sennett, Richard. 2003. *Respect in a world of inequality*. New York: W.W. Norton.
- Sluis, Miriam. 2008. *Zoutrif*. Amsterdam: KIT Publishers.
- Smith, Raymond. 1996. *The matrifocal family: power, pluralism, and politics*. New York; London: Routledge.
- Soest, Jaap. 1977. *Olie als water: de Curaçaose economie in de eerste helft van de twintigste eeuw*. Zutphen: Walburg Pers.
- Stamp, Kenneth. 1956. *The peculiar institution: slavery in the ante-bellum South*. 1st ed. New York: Knopf.
- Stipriaan, Alex. 2007. *Op zoek naar de stilte: sporen van het slavernijverleden in Nederland*. Leiden; Amsterdam: KITLV Uitgeverij; Nationaal instituut Nederlands slavernijverleden en erfenis (NiNsee).
- Stuart, Sheila. 1996. *Female-headed families: a comparative perspective of the Caribbean and the developed world*. *Gender and Development* 4:28-34.
- Swaan, A. 1979. *Uitgaansbeperking en uitgaansangst: over de verschuiving van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding*. [Amsterdam]: Meulenhoff.
- Sypkens Smit, Menno. 1981. *Rapport ter (voorlopige) afsluiting van het cultureel antropologisch onderzoek op Sint Maarten (NA)*. Hattem: [s.n.].
- Teenstra, M. 1977a. *De Nederlandsch West-Indische Eilanden*. Vol.1. Amsterdam.
- Teenstra, M. 1977b. *De Nederlandsch West-Indische Eilanden*. Vol.2. Amsterdam.

- Van San, Marion. 2007. *Verslaafd aan een flitsende levensstijl: criminaliteit van Antilliaanse Rotterdammers*. Rotterdam: Risbo.
- Veen, Annemiek. 1984. *Hoedenvlechten als kostwinning: een onderzoek naar de invloed van de hoedenvechterij op de sociaaleconomische positie van vrouwen op Curaçao en Bonaire in de eerste helft van de twintigste eeuw*. Leiden: [s.n.].
- Vijber, Denise. 2008. [titel onbekend -onderzoek naar gezinnen op Curaçao in opdracht BVZ]
- Wilson, L.C. 1989. *Family Structure And Dynamics in The Caribbean: an Examination of Residential and Relational Matrifocality in Guyana*. Dissertation (Phd). The University of Michigan.
- Wilson, William. 1987. *The truly disadvantaged: the inner city, the underclass, and public policy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Wilson, William, and University of Wisconsin--Madison.;United States. 1985. *Poverty and family structure: the widening gap between evidence and public policy issues*. [Madison Wis.: University of Wisconsin -Madison].
- Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum WODC 2008: *Aandachtspunten voor preventie en marginalisering van Antillianen*. www.wodc.nl.

Bijlage 3: Chronologische schets slavernij en gezinsleven

Gezinnen en gezinsvorming op de Nederlandse Antillen en Aruba in historisch perspectief

Onderzoeksverslag

Rose Mary Allen
Februari 2009

In opdracht van de Universiteit van de Nederlandse Antillen

Inhoud

Introductie	111
Knelpunten met betrekking tot historiografie gezinsleven	112
Toelichting op de studies met betrekking tot het gezinsleven op de Antillen en Aruba	114
Hoofdingdeling	115
De geschiedenis van slavernij op de 6 eilanden in een notendop: enkele bijzonderheden	116
Slavernij en de invloed hiervan op de gezinsvorming bij slaven	123
Het slavengezin	126
Opvoeding van kinderen	127
De rol van de kerk in gezinsvorming tijdens de slavernijperiode	129
Het leven na de Emancipatie	130
Het beschavingsoffensief na de Emancipatie	133
Overlevingstrategieën	134
Overgang van postemancipatie periode naar industrialisatie	137
Tot slot	140
Dankbetuiging	142

Introductie

Deze studie maakt onderdeel uit van het onderzoek "*Sterke vrouwen in het Koninkrijk*" dat in 2008 en 2009 is uitgevoerd door de Universiteit van de Nederlandse Antillen in opdracht van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling koninkrijksrelaties. Dit deel van het onderzoek gaat over de historische factoren die van invloed zijn op de gezinsontwikkeling in de Nederlandse Antillen en Aruba. Meer dan ooit tevoren wordt in Nederland en op de eilanden van de Nederlandse Antillen en Aruba gedebatteerd over gezinnen en de sociale problemen die zich manifesteren met name binnen de sociaaleconomisch zwakkere gezinnen van Antilliaanse en Arubaanse afkomst.

De oorspronkelijke vraagstelling van deze studie is geweest of er een causaal verband bestaat tussen slavernij en de actuele sociale problemen met betrekking tot gezinnen. Dit is een vraag die betrekking heeft op de gezinsgeschiedenis. Stephanie Coontz stelt in haar artikel "*Historical perspectives on family studies*" dat historisch onderzoek naar gezinnen de onderzoeker in staat stelt de diversiteit en veranderingen binnen gezinnen te ontdekken en ook bepaalde veronderstellingen te ontcijferen (2000:283). Een studie die de geschiedenis van de sociaaleconomisch zwakkere gezinnen in beeld brengt, zal zeker een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan een duidelijker inzicht in de historische stand van zaken met betrekking tot de gezinnen van Curaçao en van de rest van de Nederlandse Caribische eilanden.

Ook in het Caribisch gebied is de vraag over de rol die met name de slavernij-geschiedenis gespeeld heeft in de ontwikkeling van de Afro-Caribische gezinnen niet nieuw. Er zijn hierover verschillende standpunten, die in grote lijnen opgedeeld kunnen worden in twee benaderingen. De eerste benadering stelt dat door slavernij de Afro-Caribische bevolking in een soort cultureel vacuüm terecht is gekomen en daardoor cultureel ontheemd is geraakt. Het resultaat van deze ontheemding manifesteerde zich in de Caribische gezinsstructuur, die zich volgens de aanhangers hiervan kenmerkte door instabiliteit, wisselvalligheid, losse seksuele moraal en een hoge mate van eenouder-huishoudens (Frazier 1939; Stamp 1956).

Een andere benadering bekijkt het Afro-Caribische gezinssysteem vanuit het aspect van de diversiteit en analyseert dit vanuit de overlevingsstrategieën die Afro-Caribische groepen en individuen hebben ontwikkeld, afhankelijk van hun sociaaleconomische omstandigheden en culturele tradities (Blassingame, 1979; Genovese, 1974; Levine 1977; Gutman; 1976). Aanhangers hiervan pleiten ervoor het gezinssysteem te analyseren vanuit een eigen cultureel perspectief en tegen de achtergrond van de sociaal-historische condities en niet vanuit het dominante West-Europese

gezinsmodel. In dit perspectief wordt een belangrijke rol toegekend aan slavernij en slavernijverleden, evenals de koloniale geschiedenis van de samenlevingen met haar sociaaleconomische gevolgen (Barrow 1996).

Vanuit dit perspectief zal in deze studie niet alleen gekeken worden naar slavernij en haar mogelijke invloed op gezinsvorming, maar ook naar de andere sociale processen die van invloed kunnen zijn geweest op de gezinsvorming onder de sociaaleconomische zwakkere groepen in de genoemde maatschappijen.

In deze studie zullen wij enkele aandachtspunten met betrekking tot de geschiedenis van gezinnen op eilanden van de Nederlandse Antillen en Aruba behandelen.

Als leidraad voor deze studie gelden de vragen die bij elkaar de probleemstelling vormen en die bij het schrijven van dit deel als richtinggevend gelden.

Deze vragen luiden:

- Welke historische factoren zijn van invloed geweest op de gezinsontwikkeling van de sociaaleconomisch zwakkeren in de Nederlandse Antillen en Aruba.
- Welke rol hebben deze processen gespeeld in man-vrouw-kinderen verhoudingen op de Nederlandse Antillen en Aruba?

Uitgaande van belangrijke keerpunten in de geschiedenis hebben wij de twee hoofdvragen willen beantwoorden aan de hand van de volgende deelvragen:

1. Hoe heeft de slavernij op de zes verschillende eilanden van de Nederlandse Cariben de gezinsvorming en de man-vrouw kind verhoudingen bepaald?
2. Welk verband bestaat tussen slavernij en de verschillende manieren waarop gezinnen - slaven en vrijgemaakten - zich in deze samenlevingen konden ontwikkelen?
3. Heeft de vrijheid van slavernij in 1863 ook gevolgen gehad voor het gezinsleven?
4. Welke rol speelde industrialisatie in de twintigste eeuw op het gezinsleven?

Knelpunten met betrekking tot de historiografie van het gezinsleven

Een algemeen probleem dat meer te maken heeft met de historiografie betreft het gebrek aan empirische gegevens over de geschiedenis van slavengezinnen.

Bronnenmateriaal over het intieme leven van mensen is schaars. Ook met betrekking tot deze groep is het bronnenmateriaal beperkt. In de primaire bronnen zijn slaven als afzonderlijke groep bijna onzichtbaar. Primaire bronnen zoals reisboeken van passanten, koloniale verslagen, ambtelijke correspondentie en eigentijdse brieven van vooral geestelijken verschaffen de onderzoeker naar slavengezinnen indirecte

informatie over man-vrouw-kindverhoudingen op dit terrein.

Een ander knelpunt vormt het feit dat er tot nu toe weinig historisch onderzoek is gedaan naar de gezinsontwikkeling op de Nederlandse Antillen en Aruba. Op de Antillen en Aruba neemt de aandacht voor gezinsontwikkeling pas in de jaren zeventig van de twintigste eeuw toe. De meeste van deze studies benadrukken de gezinsstructuren zoals die zich in die periode manifesteren. De link die gelegd wordt met de geschiedenis baseert zich voornamelijk op literatuurstudie van historische onderzoeken die onder Afro-Amerikanen zijn gehouden. Ze zijn niet gebaseerd op zelf verrichte historische onderzoeken. Zo is de klassieke studie *"Yu 'i mama"* van de socioloog Eva Abraham-Van der Mark (1973)¹⁶ een empirisch onderzoek dat is gedaan in de jaren zeventig van de twintigste eeuw. Het benadrukte de stand van zaken met betrekking tot matrifocaliteit op Curaçao. Dit geldt ook voor de studie van de antropoloog A.F. Marks (1973). Hij verrichtte begin jaren zeventig een antropologisch onderzoek naar het gezinsleven en de daaraan gerelateerde genderverhoudingen van de Afro-Curaçaoënaars in zijn dissertatie *"Man, Vrouw en huishoudgroep. De Afro-Amerikaanse familie in de samenleving van Curaçao"*. Hij keek naar man-vrouwrelaties, seksualiteit en de primaire familierelaties, zoals tussen ouders en kinderen en plaatste het familieleven van de Afro-Curaçaoëse bevolkingsgroepen tegen de achtergrond van de Afrikaanse afkomst, alsook tegen de omvangrijke ontwikkelingen die Curaçao in het verre en meer nabije verleden heeft meegemaakt.

Bij de andere eilanden van de Nederlandse Antillen en Aruba heeft men een additioneel probleem. Daar is de gezinsontwikkeling en het familieleven veel minder diepgaand onderzocht. Deze thema's komen als onderdeel van andere studies aan de orde. Het boek van Ank Klomp *"Politiek op Bonaire: een antropologische studie"* (1983), geeft behalve een analyse van de dagelijkse beleving van de politiek door de bewoners van Bonaire ook inzicht in hoe de mensen daar in de twintigste eeuw leefden in gezinnen en families. Wouter van de Bor, *"Eiland op drift: sociale organisatie van een kleine Caribische samenleving: Sint Eustatius"* (1979), beschrijft dit aspect voor het eiland Sint Eustatius. Het echtpaar Keur heeft in hun studie over de sociale structuur van het eiland Sint Maarten, ook aandacht besteed aan families (Keur en Keur, 1960). Dit geldt ook voor het boek over Saba van Julia Crane, getiteld *"Educated to emigrate, the social organization of Saba"*, uitgegeven in 1971. In dit boek laat de schrijfster zien hoe kinderen met het idee worden opgevoed dat in hun samenleving weinig toekomst is en dat migratie een overlevingsstrategie is.

Verder is er tot nu toe weinig vergelijkende studie verricht naar de thematiek van de gezinsontwikkeling en het familieleven van de eilanden van de Nederlandse Antillen en Aruba. A.F. Marks refereert hier ook naar in zijn artikel *"Gezinsvormen en*

¹⁶ Dit is een publicatie van het proefschrift dat in 1969 in het openbaar is verdedigd

gezinscultuur" voor het boek "Cultureel Mozaïek van de Nederlandse Antillen" (1977). Volgens hem verschilt het familieleven op de andere eilanden niet fundamenteel van het Curaçaose, hoewel hij dit alleen maar kan veronderstellen door vergelijkende literatuurstudie, daar hij alleen het familieleven van de Curaçaose samenleving heeft bestudeerd (Marks 1977:57).

Toelichting op de studies met betrekking tot het gezinsleven op de Antillen en Aruba

Zoals eerder gesteld is er nog weinig studie gedaan over de gezinsgeschiedenis. De meeste studies betreffen structureel functionalistische benaderingen die de stand van zaken met betrekking tot gezinnen bestuderen. Een belangrijk concept dat vaak voorkomt in deze studies en waarin heel vaak gerefereerd wordt naar slavernij is dat van matrifocaliteit.

Eva Abraham-Van der Mark definieert in navolging van de socioloog Harry Hoetink (1961, 82-83) het matrifocale gezin als een:

"gezinstype, waarbij de moeder een centrale, dominerende en permanente plaats inneemt, terwijl de vader een randfiguur is, dikwerf afwezig, seksuele relaties onderhoudend met andere vrouwen: in het gezin vindt niet zelden moeders moeder een plaats evenals moeders dochter(s), eventueel met kinderen. Niet zelden ook dient men niet van een, maar van meerdere vaders te spreken, die elkander als passagerende figuren opvolgen." (Abraham citeert Hoetink 1973:37).

Ook de antropoloog A. F. Marks (1973) schrijft over de matrifocaliteit het volgende:

Men kan de met elkaar samenhangende kenmerken van de Afro-Amerikaanse man-vrouw verbintenis in de lagere stata als volgt schetsen: a) de samenwoning van man en vrouw als seksuele partners gebeurt vaak in de vorm van een concubinaat, b) de betrekkingen tussen man en vrouw zijn veelal zwak en de samenwoning is niet zelden van korte duur, c) seksuele en economische relaties zonder samenwoning kan men veelvuldig aantreffen, d) de institutionering van de verschillende vormen van man-vrouw verbintenis als het huwelijk, het concubinaat en de niet-coresidentiële verbintenis is gevarieerd, e) het percentage illegitiem geboren kinderen is in vergelijking tot cijfers van Europese landen hoog, f) de man-vader ontbreekt als inwonend lid van de huishoudgroep, g) de moeder of eventueel grootmoeder speelt een centrale rol in het reilen en zeilen van de huishoudgroep en de opvoeding van de kinderen, en h) de huishoudgroepen zijn in betrekkelijk weinig gevallen

exclusief samengesteld uit een man, een vrouw en hun gemeenschappelijke, eventueel geadopteerde kinderen (Marks 1973:8).

Beide schrijvers benadrukken in hun studies dat mannen uit de lagere sociaaleconomische groepen structureel afwezig zijn in gezinnen, waardoor de vrouwen emotioneel en financieel op zichzelf zijn aangewezen. Hoewel beide auteurs bepaalde kenmerken benadrukken, ziet men toch verschillen in de definities. Reeds in 1978 vermeldden S. Gerber en K. Rasmussen in hun artikel "*Further reflections on the concept of matrifocality and its consequences for social science research*", dat binnen de sociale wetenschappen geen eenduidige definiëring bestaat omtrent het concept matrifocaliteit (1978:577-578).

Sommige studies hebben uitgewezen dat matrifocale huishoudens niet altijd als deviante vorm van gezinnen moeten worden gezien, maar dat deze een rationeel antwoord zijn op de sociaaleconomische situatie waarin de sociaal zwakkeren zich bevinden. Dit soort gezinnen kunnen in het voordeel van de vrouwen werken, omdat gezinnen waar vaders en echtgenoten geen werk hebben een enorme belasting kunnen zijn voor het gezin (Morrissey 1989, Rowley 2002).¹⁷ Ten tweede verhoogt de afwezigheid van mannen in het gezin, de status van vrouwen binnen het gezin. De meeste handelingen en beslissingen binnen de huishouding zijn voor haar rekening en als degene die de beslissingen moet nemen, heeft zij op die manier meer macht dan de andere leden van de eenheid. Vrouwen hebben daardoor meer invloed in de socialisatie van de kinderen.

Ook R.T. Smith¹⁸ beschouwde matrifocaliteit als een van de vele soorten huishoudens die er binnen de Afro-Caribische groep bestaat (Barrow 1996:22). Abraham-Van der Mark vermeldde reeds in haar studie dat er verschillende soorten samenlevingsvormen zijn, die de matrifocaliteit bepalen, zoals de 'compañá' (sic) en 'bibá' op Curaçao. Bij de 'compañá' (kompañá) leven mannen en vrouwen samen zonder een wettig huwelijk, terwijl de bibá een bezoekrelatie inhoudt. Dit zijn ook varianten in de manier waarop er met matrifocaliteit wordt omgegaan. Zelfs in een huwelijksverband kunnen er vormen van matrifocaliteit bestaan. Zoals wij later zullen zien in de gevallen van migratie en zeevaart, waarbij gehuwde mannen heel vaak afwezig zijn en waarbij vrouwen beslissingen moeten nemen in het huishouden.

Jeanne Henriquez heeft in haar artikel van 2005 "*Forsa di un nashon ta depende di forsa di su famia*" een aanzet gedaan om Afro-Caribisch gezinnen op Curaçao vanuit de

¹⁷ Michelle Rowley geeft een meer recente discussie over het begrip matrifocaliteit in het artikel Reconceptualizing voice: the role of matrifocality in shaping theories and Caribbean voices.

¹⁸ R.T. Smith verrichtte als eerste onderzoek naar Afro-Caribische gezinnen en publiceerde in 1956 het boek "The negro family in British Guiana: family structure and social status in the villages". Zie ook het in 1957 verschenen boek van Edith Clarke "My Mother Who Fathered Me. A Study of the Family in Three Selected Communities in Jamaica". London: Allen & Unwin

geschiedenis te bestuderen (Allen, 2006: 43). Zij gebruikt hiervoor primaire bronnen, met het doel nieuwe inzichten met betrekking tot deze gezinnen te verschaffen. In dit artikel heeft zij getracht een positie in te nemen met betrekking tot dit thema. In navolging van het artikel van Römer "*Continuïteit en verandering*" benadrukt zij dat buitenhuwelijkse man-vrouwrelaties niet langer als deviant gedrag moeten worden

gezien, maar eerder als diversificaties van gezinnen. Haar voorgenomen studie waarin zij haar gegevens zal uitwerken, zal hieraan een belangrijke bijdrage kunnen leveren

Hoofddeling

In deze studie zijn de factoren en historische processen die van belang zijn voor gezinnen en gezinsvorming in de geschiedenis in drie fasen ingedeeld:

- de fase van slavernij;
- de fase van post-emancipatie;
- de fase van industrialisatie.

Ik zal allereerst aan de hand van de bestaande literatuur inzicht geven in de historische achtergronden van de sociale organisatie van familie, met een zwaartepunt op de periode van slavernij. Er zal gekeken worden naar belangrijke keerpunten in de geschiedenis, zoals slavernij, post-emancipatie en industrialisatie. Eerst wordt gekeken op welke wijze regelingen en beperkingen tijdens de slavernijperiode invloed hebben gehad op verhoudingen tussen man, vrouw en kind. Daarna zal gekeken worden hoe men in de post-emancipatieperiode en industrialisatieperioden hieraan heeft gewerkt. Tegen de achtergrond van de besproken historische context komen onderwerpen aan de orde zoals het opvoeden van kinderen, moederschap en vaderschap, de rol van de kerk en de overheid en de rol van de Shell.

De geschiedenis van slavernij op de zes eilanden in een notendop: enkele bijzonderheden

Tot aan het begin van de 17de eeuw waren de eilanden Spaans bezit. In die periode zijn de oorspronkelijke bewoners fysiek nagenoeg verdwenen. Daarna werden deze eilanden Nederlands bezit. In de 17de en 18de eeuw waren de Nederlandse Caribische eilanden onderverdeeld in Curaçao en onderhorigheden en St. Eustatius en onderhorigheden. Pas in 1845 kwamen de zes eilanden bij elkaar en ontstond Curaçao en onderhorigheden. De eilanden Aruba, Bonaire, St. Maarten (gedeeltelijk), Sint Eustatius en Saba behoorden toen tot de onderhorigheden van Curaçao, en werden bestuurd door een gezaghebber, benoemd door de Koning van Nederland. Alle zes eilanden kennen een koloniale geschiedenis waarin slavernij een rol heeft

gespeeld als een dominant economisch productiesysteem. Tijdens de 17de en 18de eeuw zijn duizenden Afrikanen naar de eilanden getransporteerd, om als slaaf te werk gesteld te worden. Geen van de eilanden heeft een plantage-economie gekend, waarbij een handelsproduct verbouwd werd voor de export naar Europa. Hierdoor kenden de eilanden ook geen grote slavenmacht, zoals dit wel bekend was in de rest van het Caribische gebied. Slechts in het westen van het eiland Curaçao waren de plantages qua grootte en aantal slaven, enigszins vergelijkbaar met de rest van de Cariben (Römer, 1979).

Curaçao en Sint Eustatius waren vooral in de 17de en 18de eeuw behalve smokkelcentra ook belangrijke centra voor de slavenhandel. Een groot deel van de op de eilanden aanwezige slavenmacht was bestemd voor doorvoer naar de omliggende kolonies in de Cariben en de kuststreken van Zuid-Amerika. In totaal zijn ongeveer 112.000 slaven op Curaçao verhandeld. Tabel 1 geeft een overzicht van het aantal getransporteerde slaven naar Curaçao en Sint Eustatius..

Tabel 1: Getransporteerde slaven naar Curaçao en Sint Eustatius

Periode	Curaçao	Periode	Sint Eustatius
1658-1674	24.555		
1675-1699	25.399	1658-1688	?
1700-1731	19.245	1689-1729	11.987
1732-1795	15.437	1731-1795	16.739

Bron: Dalhuisen 1997: 53.

De slaven die op Curaçao achterbleven, werden tewerkgesteld om op de plantages het voedsel voor de bewoners van het eiland te verbouwen (Renkema 1981: 14). Hier was handel, en niet de plantage-economie, één van de belangrijkste economische pijlers van de eilanden. Ook de overige eilanden van de Benedenwinden kenden geen plantage-economie vanwege het droge klimaat. Op Bonaire en Sint Maarten werden de slaven o.a. tewerkgesteld op zoutplantages. De aanwezigheid van zout heeft ook de politieke structuur van het eiland bepaald. Zowel voor de Fransen als voor de Nederlanders was zout één van de belangrijke motieven om zich rond 1631 op Sint Maarten te vestigen, maar zij werden door de Spanjaarden verdreven. Pas in 1648 vertrokken de Spanjaarden voorgoed van het eiland (Hartog, 1974:15,18). In datzelfde jaar tekenden Frankrijk en de Republiek der Verenigde Nederlanden het Verdrag van Concordia, waarbij het eiland werd opgedeeld in het Franse Saint Martin en het Nederlandse Sint Maarten.

Bonaire was van 1637 tot 1792 een plantage van de West Indische Compagnie ten

behoefte van de kolonie Curaçao. Naast zoutwinning werd er ook maïs geteeld. Bonaire werd in 1816 een gouvernementsplantage, waarbij alle grond aan de staat behoorde. Ze behield deze status tot 1868. Pas in 1868 mocht men zich vrij vestigen en vestigden steeds meer blanken zich op het eiland. Op het eiland werkten vrije Indianen en slaven grotendeels in de zoutpannen, maar ze werden ook door het Gouvernement belast met het planten en oogsten van maïs, houtkappen, veehouden etc. Verder was het eiland een soort strafkolonie voor vrije zwarten uit Curaçao. Wat betreft de sociale structuur van het eiland, valt op te merken dat er hier geen sterke klasse van blanke planters bestond.

Dit geldt ook voor Aruba, die door de W.I.C. geëxploiteerd werd voor veeteelt, voornamelijk als aanvoerdepot van paarden, zowel voor eigen gebruik als voor doorverkoop aan de Spaanse koloniën. Hiervoor werden de aanwezige Indianen gebruikt. Dit eiland werd pas in 1754 voor blanke kolonisten vrijgegeven die voornamelijk via Curaçao of Bonaire kwamen. In de achttiende eeuw ontstond er ook een vermenging tussen de Indianen en de blanke groep (Alofs 2003:9) Aruba valt binnen de Nederlandse Caribische eilanden op door het geringe aantal slaven. De weinige slaven waren in dienst van protestantse en joodse handelaren, die zich daar vanuit Curaçao hadden gevestigd. Ook de autochtone, Indiaanse bevolking bezat enige slaven (Alofs 2003:11).

Op Sint Maarten veranderde zowel het Nederlandse als het Franse deel tot 1816 herhaaldelijk van vlag. Tussen 1648 en 1816 is het Nederlandse deel drie keer Brits en vier keer Frans geweest. Pas na 1816 viel het permanent onder Nederlands en Frans bestuur (Hartog 1964:706-711). De bevolking fluctueerde in die tijd al heel sterk. Soms trokken hele groepen mensen weg en op andere momenten kwamen er grote groepen migranten bij. Al naar gelang de bevolkingsgroep die op dat moment op het eiland in meerderheid aanwezig was, wekte het eiland op de bezoeker de indruk Hollands, Frans of Engels te zijn.

Reeds in die periode bleek de Britse culturele invloed heel groot te zijn op zowel het Franse als het Nederlandse deel van Sint Maarten. De blanken die in de achttiende eeuw op het Nederlandse deel woonden waren bijna allemaal van Britse herkomst. De slaven in dit gebied onderhielden contacten met elkaar. Veel slaven vluchtten van Sint Maarten naar Sint Barth, Puerto Rico en Sint Kitts. Dit heeft er ook toe bijgedragen dat bepaalde cultuurelementen zich over een groot gebied hebben verspreid (Sykkes Smit 1981: 49). Op Sint Maarten waren er ook suikerplantages, waar de slaven te werk gesteld werden (Paula 1992a). Dit gold ook voor Sint Eustatius. Op Saba bestond er een

Tabel 3: De gezamenlijke bevolking van de zes eilanden

Jaren	Vrijen			Niet-vrijen			Gouver- ments slaven in het totaal	Totaal der bevolking
	mannen	vrouwen	Totaal	mannen	vrouwen	Totaal		
1849	–	–	17.408	–	–	10.450	710	27.858
1850	–	–	18.169	–	–	10.328	725	28.497
1851	–	–	18.407	–	–	10.219	728	28.626
1852	–	–	18.444	–	–	10.124	733	28.568
1853	–	–	18.763	–	–	10.091	732	28.854
1854	8.691	10.661	19.352	4.885	5.499	10.384	750	29.736
1855	8.768	10.939	19.707	4.934	5.587	10.521	778	30.228
1856	9.505	12.343	21.848	5.629	6.174	10.803	757	34.651
1857	9.247	11.749	20.995	5.276	5.909	10.185	760	32.181
1858	9.371	11.730	21.101	5.023	5.733	10.756	676	31.857
1859	9.519	11.860	21.379	4.996	5.787	10.783	746	32.162
1860	9.759	11.842	21.601	4.755	5.479	10.234	756	31.835
1861	10.123	12.311	22.434	4.845	5.602	10.447	712	32.881
1862	10.195	12.108	22.303	4.878	5.575	10.453	677	32.756

Bron: Gon Netscher, van der A. 1868.:501

suikerrietplantage en de slaven werden tevens tewerkgesteld in de huishouding (Hartog 1964). Men kende hier geen plantages vanwege de klimatologische bezwaren. In 1817 bedroeg het aantal slaven ongeveer 462 op een totaal van 1145 inwoners. (Encyclopedie 1960:488) In januari 1854 telde de bevolking van Saba 1.709 mensen, waaronder 1060 vrijen, grotendeels blanke creolen en 649 slaven (Bijlagen, 499).

Tabel 2 geeft een overzicht van het aantal slaven dat aanwezig was op de zes eilanden.

Tabel 2: Het aantal slaven per eiland 1699-1863

	Aruba	Bonaire	Curaçao	Saba	Sint Eustatius	Sint Maarten
1699	0	97	2,400	131	385	300
1735	0	200	3,500	176	1,300	1,110
1795	30	323	12,864	564	4,950	3,148
1816	336	290	6,765	460	1,800	2,551
1857	502	819	6,985	666	1,085	1,746
1863	480	758	6,751	710	1,138	1,878

Bron: Dalhuisen 1997: 55

Deze samenlevingen werden zowel structureel als cultureel in zeer belangrijke mate bepaald door slavernij, die ondersteund werd door allerlei wetten en regels. De slaveneigenaars, afkomstig uit verschillende delen van West-Europa, waren protestant. Op Curaçao behoorden veel slaveneigenaars ook tot de joodse religie. Dit waren Sefardische Joden die zich op het eiland in de 17de eeuw hebben gevestigd, en een groot deel van de economie in hun handen hadden. De slaven zelf kwamen uit de verschillende Afrikaanse cultuurgebieden. Het gebied van herkomst werd bepaald door de mogelijkheid tot handel met een bepaald deel van Afrika. Ook was dit afhankelijk van de goede of slechte ervaringen die slavenhandelaars en hun klanten hadden met slaven uit een bepaald cultuurgebied.

Op Aruba vermengde de zeer kleine groep van blanken zich met de aanwezige Indianen, waarbij er een grote groep bestond uit kleurlingen die overwegend van Indiaans-blanke afkomst waren en heel weinig zwarten. Het contact dat zij later met Latijns-Amerika onderhielden bepaalde ook de fysieke aard van de bevolking. Op de rest van de eilanden ontstond er een groep van vrije zwarten. Dit waren mensen die geboren waren uit een vrije zwarte moeder, of die gemanumisseerd waren. Slaven konden om verschillende redenen uit het slavenbestand ontheven worden. Dit waren soms kinderen uit slavinnen en vrije lieden die door hun vader werden vrijgekocht. Ook konden slaven zichzelf of hun familieleden vrijkopen. Een andere manier bestond eruit dat slaveneigenaars als een laatste wilsbeschikking hun slaven de vrijheid gaven (Langenfeld, 2007: 75-79).

Na verloop van tijd bevonden zich onder de slaven ook nakomelingen van de blanke groep. Schrijvers over de slavernij in de Nederlandse Cariben benadrukken het feit dat de slaveneigenaren er zelf zwarte bijvrouwen op nahielden en hiermee kinderen kregen. Dit waren de kinderen van de zwarte slavinnen en blanke meesters, die in de

Nederlandse Cariben met de naam kleurlingen werden aangeduid. De moeders woonden heel vaak apart met hun kinderen en de blanke vaders onderhielden soms de kinderen (Paula 1992b: 17; Hulst van 1997). De kinderen die uit zo'n soort relatie waren geboren, behoorden op de Antillen en Aruba reeds in de 18de en 19de tot de groep van vrije mensen. Door deze erkenning kregen sommige kleurlingen een verhoogde sociale status. De economische ondersteuning die zij kregen vergemakkelijkte de opwaartse mobiliteit van deze groep. De historicus Richard Grant Gilmore III die een studie heeft gemaakt van de documenten die betrekking hebben op Sint Eustatius, beschrijft in zijn artikel dat inventarissen aantonen dat sommige gegoede blanke bewoners met mulatenvrouwen samenwoonden als man en vrouw. Sommige bezaten zelfs ook slaven (Gilmore 2006: 73), een bewijs van hun economische positie in die tijd. Ook onder sommige zwarte vrijgemaakten bestond het fenomeen om zelf slaven te bezitten. Opmerkelijk genoeg stelt Gilmore dat op Sint Eustatius de zwarte vrijgemaakten die later zelfs slaven bezaten, heel vaak vrouwen waren (Gilmore 2006: 74). Dit fenomeen vond ook op Curaçao plaats (Langenfeld 2007).

Het verschijnsel van bezoekerelaties tussen slaveneigenaren met slavinnen of met vrouwen van de vrije gekleurde groep wordt ook als één van de factoren genoemd voor het bestaan van matrifocale gezinnen (Van Hulst 1997). Dit 'herengedragspatroon', zo aangeduid door Hoetink in zijn boek *"Het patroon van de Oude Curaçaose Samenleving"* werd nagevolgd door de mannen van de lagere sociaaleconomische klassen (Hoetink 1958).

Schrijvers, die dit voor de rest van de Cariben hebben onderzocht, vermelden soms dat in veel van dit soort gevallen er soms meer sprake was van prostitutie dan van een stabiele relatie, hoewel dit niet altijd duidelijk te onderscheiden was (Barrow 1996:245). In hoeverre in de Nederlandse Cariben slavinnen als prostituees door hun meesters werden uitgehuurd aan bezoekers en scheepskapiteins dient nader onderzocht te worden. In veel Caribische eilanden was dit een veel voorkomend verschijnsel (Barrow 1996:245)

Tabel 3 geeft een overzicht van de verhouding vrijen en niet-vrijen op alle zes eilanden. Onder de groep van vrijen bevonden zich de blanken, en ook de grote groep zwarten die reeds voor 1863 de vrijheid had gekregen. Uit tabel 3 kan men concluderen dat de groep van vrijen groter was dan de groep van niet-vrijen. En dat onder de groep van vrijen de groep vrouwen groter was dan de groep mannen. Mogelijk speelt hierbij het feit dat de zwarte vrije mannen heel vaak emigreerden om elders werk te zoeken.

Op 8 augustus 1862 werd door het Nederlandse parlement een wetsontwerp aangenomen, waarin werd bepaald dat op 1 juli 1863 de slavernij zou worden afgeschaft. In 1863 verkregen de slaven in de Nederlandse Cariben hun vrijheid. De late vrijheid van de Nederlandse Cariben had enigszins te maken met het feit dat men de emancipatie van de slaven zag als een gevaarlijke situatie voor de samenleving.

Op Sint Maarten hebben de slaven veel eerder hun vrijheid verkregen dan de rest van de Nederlandse Antillen en Aruba. Dit was het gevolg van het feit dat de slaven aan de Franse kant van het eiland reeds in 1848 hun vrijheid kregen. Toen op 28 mei 1848 de slaven in de Franse kolonies hun vrijheid kregen, leverde dit problemen op voor de slaveneigenaren aan de Nederlandse kant van Sint Maarten. De slaven weigerden toen te werken en velen vluchtten naar de Franse kant. De Franse autoriteiten weigerden de gevluchte slaven uit te leveren. De slaven in het Nederlandse gedeelte dreigden in opstand te komen. Deze slaven kregen toen defacto hun vrijheid, hoewel dit pas in 1863 officieel werd (Paula1992a). Als gevolg hiervan kregen de slaveneigenaren op Sint Maarten een schadeloosstelling van 30 gulden per vrijgekomen slaaf, in tegenstelling tot de 200 gulden die op de andere eilanden werd uitbetaald. Sint Maarten had de op één na grootste slavenpopulatie in de Nederlandse Antillen en de slaveneigenaren waren zeer verbolgen over de regeling.

De groep slaven die in 1863 hun vrijheid verkreeg, was even groot als de groep die reeds voor die datum vrij was. Het betrof in totaal ongeveer 11.654 slaven op de zes eilanden, ongeveer een derde deel van de totale bevolking. In tabel 4 volgt een overzicht voor elk eiland apart.

Tabel 4: De bevolking van de eilanden vlak voor de vrijheid in 1863

	Aruba	Bonaire	Curaçao	Saba	Sint Eustatius	Sint Maarten
Vrijen	2.398	1.828	14.328	1.105	864	1.337
Slaven	502	819	6.985	666	1.085	1.741
Totaal	2.900	2.647	21.313	1.771	1.931	3.078

Bron: Dalhuisen 1997:60

Om een vergoeding te krijgen voor elke slaaf moesten de slavenhouders opgeven hoeveel slaven zij hadden. Maar ook gegevens zoals naam, leeftijd, religie, beroep etc. werden vastgelegd in het Borderel van aangifte. De familienaam van deze vrijverklaarden werd opgenomen in het Emancipatieregister.

Het einde van de slavernij op de Nederlandse Antillen en Aruba was meer een juridische zaak en had geen directe gevolgen voor de bestaande sociale verhoudingen van ongelijkheid. De ongelijke machtsverhoudingen tussen de etnische groepen bleven ook na 1863 in stand en bepaalden in grote mate de context van de keuzemogelijkheden die de diverse groepen hadden om een bestaan op te bouwen.

Slavernij en de invloed hiervan op de gezinsvorming bij slaven

Slavernij kenmerkte zich door haar ongelijke klasse- en rassenverhoudingen. Het beïnvloedde ook de wijze waarop men als verwanten met elkaar kon leven. Door slavernij werden de aangevoerde slaven uit de verschillende delen van Afrika uit hun familieverband gerukt. Deze scheiding verliep reeds bij hun gevangenneming in het Afrikaanse continent.

In de periode dat Curaçao een transitohaven was van slaven die verscheept werden naar de Amerikaanse kolonies, werden deze bij aankomst volgens een bepaalde procedure gescheiden. Daarbij werd niet gekeken of mensen familie van elkaar waren (Jordaan 1992:477). Men selecteerde de slaven op grond van drie categorieën, nl. de jonge, gezonde slaven (de Piezas de India), de gebrekkige slaven (manquerons) en de zieken. De mannen werden als eerste voorgeleid aan de kopers. Daarna kwamen vrouwen en als laatste de kinderen. Slechts de zuigelingen werden samen met hun moeders verkocht. Bij de verkoop van de slaven werden familieleden los van elkaar verkocht. Dit zal ook haar gevolgen hebben gehad voor de slaven die op het eiland achterbleven. Ook bij hen werd er niet gekeken of men familie van elkaar was.

Slaven waren als goederen aangeduid en vielen onder het zakenrecht (eigendomsrecht, recht van erfgenaam, recht van vruchtgenot, recht van pand) (Rapport, Tweede 1856:35). Zij konden hierdoor geen beroep doen op het burgerlijk wetboek. Juridisch werd het contact tussen meester en slaaf door allerlei wetten en regels bepaald. De slaven waren onderworpen aan de regels van hun eigenaars, maar ook van hogerhand werden er herhaaldelijk instructies gegeven waaraan de slaven en de eigenaars zich moesten houden. De uit de slavernij voortvloeiende wetten en regelingen beïnvloedden de relatievormen die een slavenman en vrouw met elkaar hadden. Daar zij geen rechtspersonen waren, konden en mochten zij geen burgerlijk huwelijk sluiten.

Zo werd reeds aan het begin van de slavenperiode het huwelijk onder slaven verboden. In een plakkaat van 12 december 1753, art. 4 wordt dit vermeld als volgt:

"geen van de R.C. Geestelijkheid of van enige sectie, zullen haar onderwinden iemand in ondertrouw op te nemen, te trouwen of hertrouwen op poene voor de eerste reise, dat alle sodanige de plaatse hare woning of residentie zal worden ontsegd" (Goslinga 1956: 25).

Goslinga citeert verder ook een officieel rapport van 1817, waarin staat dat het huwelijk aan de slaven was verboden (Goslinga 1956: 25). De motivering die hiervoor werd

gegeven was, dat de 'beestachtige hartstochten' van de slaven hun zouden beletten de huwelijksrouw na te komen. Goslinga concludeert hieruit dat geboorten daardoor onwettig waren, daar veel kinderen buitenechtelijk waren verwekt (Goslinga 1956: 47). Het slavengezin bestond in veel gevallen uit moeders en kinderen. Volgens Goslinga en Paula bekommerden de slavenhouders zich niet om de huwelijksstaat van hun slaven omdat het tegen hun financiële belang was om te bevorderen dat slaven sterke huwelijksbanden zouden onderhouden (Goslinga, 1956, Paula 1992b).

Voor de rooms-katholieke kerk bleef tegen dit feit ageren. De kerstening van de slaven op voornamelijk Curaçao, Aruba en Bonaire geschiedde door de rooms-katholieke kerk. Het geschiedde niet in opdracht van de koloniale macht en is zelfs lange tijd door haar tegengehouden (Oostindie 1997: 33-34). Op de Bovenwinden waren het de protestantse religieuze bewegingen, zoals het methodisme en het Zevendags Adventisme, die de kerstening voor hun rekening namen.

Zo drong Pater Johannes Stoppel die van 1816 tot 1818 onder de Curaçaose slaven werkte in een brief van 1817, die hij zonder tussenkomst van kerkelijke en burgerlijke autoriteiten direct aan Koning Willem I verzond, aan op het bevorderen van huwelijken onder slaven. Hij signaleerde naast problemen bij het dopen en onderwijzen van slaven en de slechte behandeling van de slaven, dat het aangaan van een wettig huwelijk bij de slaven verboden was. Verder stelde hij dat de als gehuwd levende paren door verkoop dikwijls gescheiden werden. Zijn wens was om het slavenhuwelijk op Curaçao te introduceren. Zijn ideeën veroorzaakten destijds op Curaçao aanzienlijke opschudding, vooral omdat het als een verstoring werd beschouwd van de orde en vrede in de kolonie. Hij zou zelf worden verbannen, maar zijn plotselinge dood voorkwam dit (Dahlhaus 1924).

Ook de priester Martinus Joannes Niewindt (1796-1860) die na 1824 eerst als pastoor, later als apostolisch vicaris op Curaçao werkte, klaagde over de situatie van de slaven vooral bij de bisschop van Curium, beschermheer van de missie in de gebieden van West Indië, maar ook bij de Koning en de Minister van Koloniën (Dahlhaus 1924; Römer-Kenepa 1990:46). Hij begon zich intensiever bezig te houden met maatregelen om het onderwijs, de godsdienstuitoefening maar ook de huwelijks- en gezinsverhoudingen onder de slaven te bevorderen.

Het slavenreglement van 1824 had betrekking op het weglopen, de behandeling, voeding en kleding van slaven, maar meldde niks over slavenhuwelijken. Voor Aruba en Bonaire werd er zelf in 1841 een apart reglement in het leven geroepen omdat de bovengenoemde bepalingen van het reglement uit 1824 daar met moeite toegepast konden worden (Alofs 2003: 31). In de loop der jaren kwamen er naast deze slavenreglementen aanvullende rechten en voorschriften. Zo werd in 1828 op aandringen van Monseigneur Niewindt het kerkelijk slavenhuwelijk onder bepaalde

voorwaarden toegestaan door Commissaris-Generaal J. Van den Bosch (Paula 1992b: 297). Dit had echter geen gevolgen voor hun rechtspositie, omdat het niet wettelijk was (Henriquez 2005: 52). Bij de vrijen was er sprake van een andere situatie. Bij publicatie van 12 december 1753 werd aan de geestelijkheid bekend gemaakt dat zij voortaan geen kerkelijk huwelijk meer mochten sluiten, die niet eerst burgerlijk waren voltrokken (Paula 1992b: 297). Vanaf 1844 mochten de slaven op alle eilanden, ook de slaven met vrije personen, een kerkelijk huwelijk aangaan (Alofs 2003: 31; Henriquez, 2005: 52). Deze huwelijken werden 'matrimonia clandestina' genoemd, daar zij niet legaal waren. Zulk een huwelijk werd gesloten door man en vrouw in tegenwoordigheid van een particulier persoon, die in dit geval ook de pastoor kon zijn, zonder dat daarbij gebruik werd gemaakt van enig formulier of van kerkelijke ceremonies (Euwens 1932: 152).

Op Bonaire was het voor de gouvernementsslaven eerder toegestaan om het kerkelijk huwelijk aan te gaan. De reden hiervoor dient nader onderzocht te worden. Op Sint Maarten werd het slavenhuwelijk, ofschoon niet officieel erkend, door de slavenhouders beschouwd als een zekere garantie voor grotere focus van de slaven op hun werk. Hierover werd bericht in brieven van de President van de Raad van Politie en de gezaghebber van respectievelijk 1828 en 1854. Tot ongeveer 1830 kwamen er geen officiële huwelijken voor onder de slaven van Nederlands Sint Maarten. In sommige gevallen leefden plantageslaven wel blijvend samen, maar in andere gevallen slechts voor zolang zij dat wensten. Dat was ook het geval onder de slaven die niet tot een plantage behoorden maar in Philipsburg of elders woonden (Paula 1992a: 130). Vanaf het begin van het Methodistisch zendingswerk (rond 1817) werd slechts toegestaan dat een man één vrouw had. In de periode van 1821 tot 1853 werden er 360 slavenhuwelijken godsdienstig ingezegend en dit werd sterk aangemoedigd door de burgerlijke autoriteiten, ook al werden deze huwelijken niet wettelijk erkend. Men raakte ervan overtuigd dat een vaste verbintenis alleen maar kon bijdragen tot orde en tucht. Dit kon bevorderlijk zijn voor de wijze waarop de slaaf zijn werk verrichtte (Paula 1992a: 130). Van Sint Eustatius is bekend, dat slavenhuwelijken in het bijzijn van de Methodistische predikant slechts plaatsvonden nadat er toestemming was verleend door de slavenhouder. Er is geen reden om aan te nemen dat deze regeling niet werd opgevolgd op Sint Maarten (Paula 1992a: 130).

Na de emancipatie werden de vrijgemaakten in de kolonie vrije burgers en vielen onder de burgerlijke wetten. Het verbod tegen het aangaan van een wettelijk huwelijk werd opgeheven. Desondanks bleven de clandestiene huwelijken voortbestaan totdat hieraan in 1908 door een pauselijk decreet een einde kwam (Gijlswijk 1923: 301).

Het slavengezin

De historicus Barry Higman stelde naar aanleiding van onderzoek naar slavengezinnen in Jamaica en Trinidad, dat zeker in de laatste jaren van slavernij in de Engelse Cariben (1807-1834), slaven in een gezinsverband samenleefden. Men kende onder slaven dus ook nucleaire gezinnen. De gezinnen die uit een moeder en kind bestonden, kwamen voornamelijk voor in de stedelijke gebieden (Barrow 1996: 248). Ook onderzoeken die zijn gedaan in de Bahamas laten dit fenomeen zien. Ook op de Nederlandse Cariben bestond dit fenomeen. Zo staan in één van de oude doopboeken van het Vicariaat huwelijken opgetekend, die onder de slaven plaatsvonden (Gijlswijk 1923:301). In de bovengenoemde brief van priester Johannes Stoppel aan Koning Willem I kan men lezen dat sommige slaven als gehuwd paar samenleefden. Historicus Han Jordaen geeft in een overzicht aan dat in 1717 onder de WIC-slaven er huishoudens zijn die bestaan uit mannen, vrouwen en kinderen (Jordaen 1992: 483). Op Sint Eustatius werd op 16 december 1744 de slavenjongen Charles, zoon van Joano en Begy gedoopt, beiden slaven (Knappert 1979:103). Soms bestonden deze groepen zelfs uit een extended family of grootfamilie zoals grootouders, tante en ooms (Barrow 1996: 248). Verder bleek uit onderzoeken van bepaalde plantages op Curaçao dat zeker tegen het einde van de slavernij, gezinnen als grootfamilies samenleefden op de plantages (Allen en Maduro, 2008).

Desondanks bestond een slavengezin meestal uit een vrouw en kinderen (Barrow 1996: 248). De relatie tussen vaders en de slavenkinderen was in vele gevallen uitermate zwak. Tijdens de slavernij hadden de mannelijke slaven geen vaderverplichtingen voor hun kinderen. De plantage-eigenaren waren primair verantwoordelijk voor de zorg van vrouwen en kinderen. Volgens enkele auteurs zal deze houding ook enigszins bijgedragen hebben aan het ontstaan van losse man-vrouw verhoudingen. Beckles spreekt hierbij van 'vaderlijke vervreemding', om de afwezigheid van vaders in het leven van zwarte slavenkinderen te benoemen (Beckles, 1989:119).

Er zal meer onderzoek gedaan moeten worden naar de rol van zwarte vaders in het leven van de slavenkinderen. Het is heel moeilijk om in de geschreven documenten informatie te krijgen van de slavenvaders. Heel sporadisch wordt er verwezen naar hun rol in het leven van deze kinderen. Zo vermeldt Goslinga in zijn boek dat vrije zwarte mannen soms heel veel moeite deden om hun kinderen die slaaf waren, vrij te kopen (Goslinga 1956: 111).¹⁹ Pater Euwens vermeldt dat door slaven heel vaak de zondag besteed werd om voor eigen rekening te werken en het geld bijeen te sparen om zichzelf of vrouw of kind vrij te kopen (Euwens 1932: 124).

¹⁹ Zie ook Vrij van Slavernij. Online archief: Vrijgelaten slaven en hun eigenaren, genoemd in Curaçaose manumissiebriefen, daterend van voor de afschaffing van de slavernij 1722-1863. www.nationaalarchief.nl/vrij-van-slavernij. In dit overzicht komen wij verschillende gevallen tegen van slavenkinderen die door hun vrije vader werden vrijgekocht

Opvoeding van kinderen

In de negentiende eeuw was het geboortecijfer onder de slaven veel hoger dan de totale import. Er werden meer Creoolse slaven geboren. (zie tabel 5)

Tabel 5: Geboorten en sterftes in 1844 en 1855

Jaar 1855	slaven geboren	slaven gestorven
Curaçao	290	132
Bonaire	46	10
Aruba	18	8

Bron: Rutten 1999: 142.

Zeventig procent van de in slavernij geboren kinderen bereikte echter maar de leeftijd van 12 jaar. In Suriname was dit vijftig procent en op de Nederlandse Bovenwinden was dit zestig procent. Een groot deel van de sterfgevallen onder kinderen deed zich voor onder de zuigelingen (Renkema 1981: 119).

Wat betreft de positie van deze kinderen vermeldt M.D. Teenstra, die de Nederlandse eilanden en Suriname bezocht in 1828-1829 en in 1833-1834, dat Curaçao noch Suriname een familiewet had. Kinderen van zeven en acht jaar werden verkocht zonder de toestemming van de moeder (Teenstra 1977: 168). In het begin mochten de slaven ook buiten de drie Benedenwindse eilanden worden verkocht, waarbij kinderen los van de moeders werden verkocht. M.D. Teenstra schreef hierover het volgende, zoals hij dit meemaakte in het slavendorp Rincon op Bonaire:

"(...) het Gouvernement heeft op deze, door bergen van min of meer 150 ellen hoogte ingeslotene plaats, een aanfokkerij van slaven. Hoezeer men den toestand van dezen, als gelukkiger dan die der Surinaamsche slaven schetst, daar zij hier meer vermenigvuldigen en van eenen moijeiiken pligt, de opvoeding hunner kinderen namelijk, ontheven zijn, worden zij hier geheel en al met de redelooze dieren gelijk gesteld, hun opkomend geslacht wordt hun naar willekeur ontnomen, en, tot eene levenslange slavernij gedoemd, naar Curacao en elders opgevoerd" (Teenstra 1977: 189).

Na 1857 mochten kinderen niet meer van de moeder gescheiden worden.

Om praktische redenen mocht de slavin in de eerste zes levensjaren voor haar kind zorgen (Römer 1980: 43). Daarna konden zij weggehaald worden van hun moeder. De uit slaven geboren kinderen behoorden toe aan de meester van de moeder. Dat gold ook wanneer de vader een vrije man was. Dit betekent dat de slavenkinderen primair aan het gezag van de meesters waren onderworpen en daarna veel later pas aan dat van hun moeder.

Kennelijk was er soms ook een strijd over gezag. Zo vermeldde Ma Chichi tijdens het interview met Pader Brenneker, dat zij als een kind van de shon opgroeide vanwege het sterke karakter van haar oma die voor haar zorgde en nooit deed wat de shon wilde.²⁰ Ma Chichi was geboren in 1853 en was over de honderd jaar oud bij het interview met Brenneker en Juliana.

Ook het volgende voorval duidt op een strijd over gezag. Drie jaar na de Emancipatie raakte een voormalige slavin die op de plantage bleef wonen in conflict met de plantage-eigenares omdat zij haar kleinkind eerst de vogels van haar eigen tuin had laten weggagen in plaats van de schapen van de shon te hoeden.²¹ Hoewel dit incident niet direct met de slavenperiode te maken heeft, maar vlak erna plaatsvond, toont wel de strijd om voorrang tussen een familielid en de 'shon'.

Het opvoeden van kinderen werd geassocieerd met fysiek geweld. Brenneker vermeldt gevallen waarin slavenmoeders hun eigen kind naar de 'shon' brachten voor een pak slaag. De slavenkinderen leerden niet alleen de vaardigheden die te maken hadden met hun werk, maar ook de daarbij vereiste houding als slaaf. Straf was een belangrijk onderdeel van deze opvoeding. De slavenkinderen werden gestraft wanneer zij hun taken niet vervulden. De strafmaat werd ook door de slavenreglementen voorgeschreven. Er zijn enkele gevallen bekend van zeer zware straffen voor kinderen.

De historicus W. Klooster vermeldt dat rond 1750 een jonge slavin die van diefstal bij een planter werd verdacht, werd vastgebonden en van de plantage, die een uur van de stad verwijderd was, naar Willemstad werd gesleept. Daar liet de planter haar zodanig geselen, dat twee chirurgijns haar drie weken lang moesten verplegen.²² In 1818 werd de twaalfjarige slaaf en schapenwachter Juan Carlo zwaar gestraft omdat 'warawara' (roofvogels) een lammetje hadden gedood en opgegeten. Hij werd aan een tak van een kenepa-boom opgehangen zodat hij met zijn voeten niet bij de grond kon komen.²³ Tegen het einde van de slavenperiode kregen de tot slaaf gemaakten hier wel meer bescherming tegen.

Na 1857 kwam hierin wat meer duidelijkheid. Voor het straffen van slaven werd naar leeftijd gekeken. In het reglement van 1857 werd uitdrukkelijk vermeld dat jongens boven de veertien jaar niet meer dan 25 slagen met de zweep, kat, bullenpees, garde

²⁰ Interview Ma Chichi (geboren 1853), Brenneker/Juliana 1959 (Zikinzá-collectie, T 607, NatAr). Ami, nos a lanta meskos ku yu di shon, pasombra padre sa, mi tabatin un wela... [niet te ontcijferen]. Mi wela a kriami. E no a hasi nunka manera shonnan tabata ke

²¹ NatAr, Archief van het Gouvernement, Brievenboeken 5e district, 1863-1904, inv. no. 126, 29-1-1866/9 en 31-1-1866/11

²² Klooster 1999: 108

²³ Langenfeld 2007: 22

of roede mochten krijgen, liggend of staand. Meisjes boven de veertien kregen niet meer dan achttien slagen, en alleen 'op den rug en staande'. Kinderen van tien tot veertien jaar mochten twee derde van de straf krijgen, afhankelijk van hun geslacht en mochten niet met de zweep geslagen worden. Kinderen van zes tot tien jaar mochten de helft van de straf krijgen en kinderen onder zes jaar niet meer dan zes slagen.²⁴

Tijdens de slavernij was fysiek geweld een belangrijke manier van opvoeden. De vraag is in hoeverre deze methode van opvoeding nog steeds doorwerkt in de samenleving. Een informant vertelde Brenneker hoe haar grootvader van vaderskant, die slaaf was geweest, hen vaak strafte met een pak slaag, terwijl haar grootvader van moederskant, die een vrije mulat was geweest, daar tegen was. Eerstgenoemde motiveerde zijn handelen als volgt: Mucha mester sut'e pa mañan Dios ke e no hasi meskos (*"Men moet een kind een pak slaag geven, zodat het later niet hetzelfde gaat doen"*). Het antwoord van de andere opa was dat men met kinderen moet praten en dat slavernij en het slaan van mensen als straf uit de tijd was.²⁵

De rol van de kerk in gezinsvorming tijdens de slavernijperiode

Op de Benedenwindse Eilanden werd de kerstening gedaan door de rooms-katholieke kerk en op de Bovenwinden waren het de Methodisten en de Zevendags Adventisten, die dit voor hun rekening namen (Oostindie 1995: 33-34).

Wij zagen al eerder dat sommige priesters de bestaande sociale situaties onder de slaven en ook vrijgemaakten bekritiseerden. Bij de komst van Martinus Joannes Niewindt (1796-1860) begon de kerstening diepgaande vormen aan te nemen. Bij zijn aankomst schatte hij dat er ongeveer 15.100 katholieken waren op de Benedenwindse Eilanden. Op Curaçao was dit ongeveer 12.000, op Aruba 1.600 en op Bonaire 1.500. Voor de Bovenwindse Eilanden had hij geen cijfers voorhanden. (Römer 1992: 38).

Er werden allerlei middelen toegepast om de kerstening en wat genoemd werd de beschavingactiviteiten onder de slaven en vrijgemaakten te bewerkstelligen. Op sociaal gebied kreeg de rooms-katholieke kerk, waarvan het overgrote deel van de zwarte bevolking van de Benedenwinden lid van was, rond het midden van de negentiende eeuw, een sterke invloed in de zorg voor armen en hulpbehoevenden. De rooms-katholieke kerk schonk extra aandacht aan morele en maatschappelijke ontwikkeling vanuit een christelijk oogpunt. Vanuit het ideaal van caritas of liefdadigheid,

²⁴ KV 1850, bijlage K

²⁵ Interview Teba Sling (geboren 1896), Brenneker/Juliana 1959 (Zikinzá-collectie, T 569, NatAr)

werd reeds in 1830 door Monseigneur Niewindt, de R.K. Maatschappij van Weldadigheid opgericht. Dit was een armenfonds met als doel hulp te verlenen aan de armen en hulpbehoevenden. Dit waren voornamelijk zwarte vrije mensen, die heel vaak in zeer erbarmelijke toestanden leefden. De zorg voor armen viel samen met de zorg voor zieken en oude mensen. De zusters van de Congregatie 'Alles voor allen' belastten zich op Benedenwinden met het verplegen van zieken.²⁶

Ook op het gebied van onderwijs werd het nodige gedaan. Heel lang waren slavenkinderen uitgesloten van het volgen van onderwijs. Met heel veel inspanning lukte het Niewindt de overheid te overtuigen van het belang van onderwijs voor de slavenkinderen. Voor de Emancipatie waren de meeste scholen voor kinderen van vrijgemaakten van Curaçao, Bonaire en Aruba in handen van de geestelijke zusters van liefdadigheid. Het betrof hier godsdienstig en elementair onderwijs. Pas bij de wet van 1859 werden slaveneigenaren verplicht tot twee uur onderwijs aan slavenkinderen jonger dan veertien jaar. Op St. Maarten en Sint Eustatius was het onderwijs in handen van Methodisten zendelingen.

Het leven na de Emancipatie

Het jaar 1863 was een belangrijk keerpunt in de geschiedenis van de Nederlandse Antillen en Aruba. Emancipatie gaf de ex-slaven de mogelijkheid om richting te geven aan hun eigen leven.

Voor velen op de eilanden was de periode na 1863 echter een tijd van enorme armoede. Zowel de elite, maar vooral leden van de lagere klasse hadden het zwaar te verduren. De mogelijkheden om zich binnen deze samenlevingen omhoog te werken, waren heel erg beperkt. De kolonie Curaçao werd na de Emancipatie geconfronteerd met jaarlijkse begrotingstekorten. De verkoop van domeingrond op Bonaire na 1868 en de ontdekking en ontginning van fosfaat op Klein Curaçao en St. Barbara brachten hierin tot 1890 wat verlichting. Na de verkoop van bijna alle domeingrond op Bonaire kwam het eiland in feite in handen van twee grote families. De productie en export van zout en van dividivi-peulen en houtskool waren op dat eiland de belangrijkste activiteiten.

Het vlechten van hoeden was sinds de negentiende eeuw een belangrijke tak van huisnijverheid (Van der Veen 1984:77). Strohoeden vormden in die tijd een belangrijk

²⁶ Deze orde der Religieuzen Penitenten Recollectinen van de Reguliere Derde Orde van den H. Franciscus van Assisië was opgericht op 14 november 1826 te Breda en had als doel, de verpleging van zieken, ouden van dagen en hulpbehoevenden.

uitvoerproduct. In veel huisgezinnen was het een belangrijke bron van inkomen. Vanaf zesjarige leeftijd hielpen kinderen mee met het vlechtwerk. Meisjes die op zeer jonge leeftijd de schoolbanken hadden verlaten, leverden een bijdrage aan het gezinsinkomen door hoeden te vlechten. Er werd op school ook vlechtonderwijs gegeven. Van der Veen die voor haar doctoraal geschiedenis onderzoek heeft gedaan naar hoedenvlechterij op Curaçao en Bonaire, interviewde hiervoor verschillende personen, waaronder ook een vrouw die 25 jaar lang hoofdvlechter was geweest op een bepaalde school. Deze vermeldde dat zij in 1925 Nafl.20 per maand verdiende. Dit bedrag werd langzaam opgetrokken tot Nafl.30 per maand. Naast het lesgeven maakte zij thuis ook hoeden, die zij voor Nafl.5 per dozijn aan de Syriërs verkocht. Dit bracht meer op dan wat zij aan lesgeven verdiende (Van der Veen 1984: 95).

De sociale toestand op de eilanden bleef rond de eeuwwisseling heel erg slecht. De Nederlandse socialist Van Kol die de eilanden begin 20ste eeuw bezocht, beschreef de armoedige situatie waarin een deel van de bevolking zich bevond. Op Curaçao heerste overall op het eiland werkloosheid en bittere armoede (Dekker, 1982). Op alle eilanden werden kinderen in die tijd al heel vroeg betrokken bij het arbeidsproces. In de arme gezinnen zorgden kinderen soms reeds op 12-jarige leeftijd voor een deel van het gezinsinkomen. Binnenshuis bestonden er strenge eisen aan de werkende kinderen met betrekking tot het afdragen van loon aan hun ouders. Het volgende citaat, van een informant geboren op Banda Bou in 1904 en opgenomen in 1984, laat zien dat armoede in veel aspecten van het sociale leven doorwerkte. Op alle eilanden zijn verhalen met dezelfde strekking opgetekend tijdens het oral history project van het Archeologisch Antropologisch Instituut Nederlandse Antillen (AAINA) .

*"Toen ik twaalf jaar was, ging ik van school. Als ik verder naar school wilde gaan, moest ik naar de stad. Maar wie kon dat betalen? Ik begon te werken. Ik droeg water van Knip naar Siberië, een emmer met water. Zodra ik aankwam, dronken de arbeiders het water op. Daar moest ik weer. Zo ging dat de hele dag door. Dat was mijn werk. Ik verdiende daar vijftig cent per week mee. Maar ik moet je wel iets vertellen, mijn moeder was heel erg blij met de vijftig centen die ik verdiende. Ik nam het geld zelf niet aan. Mijn moeder deed dat. Het is niet zoals bij de jeugd van tegenwoordig."*²⁷

Het volgende verhaal laat zien hoe samenwerking en solidariteit belangrijke overlevingsstrategieën waren.

²⁷ Project Cuba, no.5, AAINA 1984, Rose Mary Allen.

*"Mijn vader werkte in de kunuku, want er was niks anders te doen. Wij hadden geen brood nodig, omdat wij zoete aardappels aten. Je voelde dat je gegeten had. Wij gingen met zijn allen naar de kunuku, en, wanneer er iets op te rapen was, hielpen wij hem met het oprapen hiervan. Wij hielpen hem ook met planten. Je nam de chap, en groefer de kuil mee. Wanneer je klaar was, gooide je het zaad van de patia, panpoen of meloen, en bonen erin. Je deed alles erin, en sleepte daarna de kuil met je voeten dicht. Je plantte tot op zekere afstand en ging dan uitrusten. Als je op de juiste manier had geplant en als God zijn zegen gaf en het een goed oogstjaar werd, kon je zoveel uit je tuin halen tot je erbij neer viel. Later heb ik zelf met mijn chap gegraven. Vrouwen gebruikten de chap en plantten. Ik zocht dan in de ochtend mijn mesje op, en ging dan de kunuku in. Een patia verdween. Wij waren tevreden. Een vrouw zong, wij lachten er allemaal om en vergaten zo ons verdriet. Hele goede burens waren wij. Wij plukten grote maïs, panpoen, en spraken met elkaar. Wij leefden heerlijk met elkaar, net als broers en zusters. Wij informeerden naar elkaar. Daarna deed je je vracht op je hoofd en ging naar huis toe. Als mijn bonen rijp waren, en de jouwe niet, gaf ik wat aan jou. Als je wat had, gaf je het aan mij. Nu is het niet meer zo, ze verbergen dingen voor anderen. In die tijd deden zij dat wel."*²⁸

Op de Bovenwinden ging het economisch niet beter. Daar ging de economie na 1863 ook sterk achteruit. Op de Bovenwinden deed men aan landbouw. Op Saba werden aardappelen verbouwd, die soms verkocht werden op Sint Maarten. De mannen gingen heel vaak elders werk zoeken. Velen waren zeelieden of werkten op Bermuda. Zij stuurden geld op of trachtten te sparen om op het eiland een eigen huis te bouwen. De vrouwen van het eiland hielden zich voorheen bezig met het maken van twee verschillende soorten strohoeden, waarvan de beste enige overeenkomst heeft met Panamahoeden en \$2 waard is (KV 1903). Saba stond ook bekend om het Sabaanse kantwerk, het zgn 'Spanish work', waar veel vrouwen zich als een vorm van huisvuil met mee bezighielden. Met de opbrengst hiervan vulden zij het schrale budget aan (Hoetink 1969).

Twee informanten, één uit Sint Eustatius en de andere uit Saba vertellen hoe zij het leven in die tijd ervaren. Ook zij geven aan hoe solidariteit als overlevingsstrategie werd gebruikt:

*"My mother worked on the land. She worked doing ground and so. Planting yams, potatoes, name it. All sort of things she planted. She had a piece of land. My mother's land. My mother's husband, not my father bought it. In those days the people worked for nothing. But the people were more kind. They were more sincere with each other. If someone see you living a bad life, they talked to you. After the couple of old people died out, this world is gone."*²⁹

²⁸ Project orale geschiedenis, 1990

²⁹ Clementine Williams, Sint Eustatius, 1988

"Life on the island of Saba was not as nice as it is today. Turning back the pages of memories I am carried back to earlier times, I recall the hardships. We still enjoyed life and accepted the hardships as a part of life. We didn't have modern conveniences, we never complained. We cooked on kerosene stoves, wood, coal and the food tasted as nice as on a gas stove. When I look back to the far reaching past - we called it the good old days - we had plenty to eat. Meat, fish, milk and eggs were always available. We climbed the hills, twisting and turning on the roads to Fort Bay, Ladder Bay. We fare much better now. Life on Saba changed since 50 years ago. There are more opportunities in the line of education and jobs for both boys and girls. But all the difficulties, we survived on the old rock Saba." (Sylvia Hassell, 12 november 1904)

Het beschavingdefensief na de Emancipatie

Na de emancipatie gingen op de Benedenwinden de overheid en de rooms-katholieke kerk zich meer toeleggen op de karaktersvorming van de vrijgelatenen en de groep mensen die voor de Emancipatie reeds vrij was. De archiefstukken tonen heel duidelijk de pogingen die zowel de staat als de kerk deden om meer huwelijken onder de bevolking te bevorderen.

De rooms-katholieke kerk was reeds in de negentiende eeuw erin geslaagd een krachtig regiem in de Benedenwindse eilanden te vestigen met monopolie over het onderwijs en ziekenzorg voor de lagere sociaaleconomische groepen. (Abraham-Van der Mark 1998: 222). Na de Emancipatie probeerde deze steeds meer inhoud te geven aan wat behoorlijk gedrag was. Er werd steeds meer druk uitgeoefend om mensen tot trouwen te dwingen. Dit werd 'drecha bida' (leven verbeteren) in de Benedenwinden genoemd (Abraham-Van der Mark 1998; Allen, 2007; Sluis, 2008).

De rooms-katholieke missie probeerde met allerlei regelingen dit te bewerkstelligen. Zo werd onder Van Ewijk, die van 1870 tot 1886 bisschop was, de regel ingevoerd om kinderen van niet-gehuwde ouders niet op zondag, maar gedurende de week en voor zonsopgang of na zonsondergang te dopen. Deze kinderen werden 'Yu di skuridat' (kinderen van de duisternis) genoemd. Deze werden niet samen met kinderen die binnen het huwelijk geboren waren gedoopt en die 'Yu di klaridat' (kinderen van het licht) werden genoemd. Bij het dopen van de 'Yu di skuridat' was er ook geen peetvader 'padrinu' aanwezig. Het volk kende wel een 'padrinu', die 'padrinu tras di porta' (peetvader achter de deur), werd genoemd. Dit geeft ook het belang aan dat men hechtte aan een dergelijk figuur, zoals wij dat zullen zien in de paragraaf over overlevingsstrategieën.

Abraham-Van der Mark stelt ook dat tot in de jaren twintig van de twintigste eeuw zwangeren uit de sociaal lagere klasse geweerd werden uit het gasthuis op Curaçao (in 1855 opgericht door de rooms-katholieke kerk). Volgens haar werden op die manier

ongehuwde zwangere vrouwen buiten de deur gehouden. Indien zij toch opgenomen dienden te worden vanwege ernstige ziekte, dan werden zij onder druk gezet om te trouwen. Vroedvrouwen stonden ook onder het gezag van de pastoors. De kerk probeerde op deze manier ook invloed te hebben op ideeën over sexualiteit, zwangerschap en geboorte (Abraham-Van der Mark 1998:223).

Verder werden mensen die niet gehuwd samenleefden na hun overlijden, begraven op speciale ongewijde plekken op de begraafplaats, 'chike' genaamd. Het begraven op een 'chike' werd als een vernedering ervaren door de familieleden van de overledene. Deze regels werden ook toegepast op de andere eilanden van Benedenwinden. Er dient meer onderzoek gedaan te worden hoe het beschavingsoffensief werd toegepast op de eilanden van de Bovenwinden.

De macht van de rooms-katholieke kerk manifesteerde zich ook in de literatuur en media, die zij ook gebruikte voor haar beschavingsoffensief. Zo probeerde de kerk in de katholieke Papiamentstalige bladen *La Union* (1889-1897) en *La Cruz* (ontstaan in 1900) via verhalen, mensen 'correct' gedrag bij te brengen (Allen 2207). Verder werd slaag als straf ook toegepast door de rooms-katholieke kerk op de leden die zich niet aan de regels hielden. De pastoors liepen met stokken om o.a. tambúfeesten uit elkaar te slaan (Rosalia 1997).

Overlevingstrategieën

Na de Emancipatie werden mobiliteit en emigratie door velen op de Nederlands Caribische eilanden gebruikt als middel tot verbetering van hun bestaande sociale positie. Voor velen was er weinig mogelijkheid om loonarbeid te verrichten of om als zelfstandige geld te verdienen. Veel arbeiders vertrokken vanuit Curaçao, Aruba en Bonaire naar Venezuela, Columbia en Suriname en Costa Rica en later in het begin van de vorige (twintigste) eeuw naar de Dommicaanse Republiek en Cuba om daar werk te verrichten. Zo ging bijvoorbeeld een groot deel van de mannelijke arbeidskrachten uit de Benedenwinden naar Cuba om daar op de suikerrietplantages te werken. Onder de emigranten bevonden zich ook vrouwen, zij het in mindere mate.

Op de Bovenwinden volgde na de Emancipatie een uittocht van planters en ook veel van de voormalige slaven gingen elders op zoek naar werk. Emigratie vond plaats naar Sint Kitts, Sombbrero, Redonda, Connetable, Frans Guyana en de Verenigde Staten. Later ging men seizoenarbeid verrichten op de Dominicaanse Republiek (Sypken Smit, 1995:140).

Heel vaak ging men met de verwachting een beter leven op te bouwen voor zichzelf, voor de vrouw en kinderen. Niet altijd zijn deze verwachtingen bewaarheid geworden,

met alle gevolgen voor de achtergeblevenen; voornamelijk de vrouwen die voor zichzelf en hun kinderen een bestaan moesten opbouwen. Tijdens deze periodes waren de vrouwen op zich zelf aangewezen of op de rest van de familie. Op de Benedenwindse eilanden wordt de term 'famia' heel vaak gebruikt en op de Bovenwinden de term family. Beide termen impliceren de 'extended family', dat uit drie of meer generaties bestaat. De 'extended family' heeft een belangrijke rol gespeeld binnen het nucleaire en matrifocale gezin - voornamelijk op het gebied van de economische/materiële, spirituele en emotionele ondersteuning. Enkele taken die door diverse leden van de 'extended family' gedaan werden, betreffen de socialisering van jongeren en de opvang van ouderen. Andere taken van deze familiestructuur was de hulp in probleemgevallen, de zorg voor ouderloze en verwaarloosde kinderen, de zorg voor zieken en ouderen en directe betrokkenheid bij het overlijden van een familielid (Allen 2007).

Belangrijk is hierbij om te wijzen naar de op de Benedenwindse eilanden bestaande rituele verwantschap, bekend als compadrazgo-systeem. Het compadrazgo-systeem is nauw gerelateerd aan het katholieke geloof, waarbij iemand door meter of peter te zijn bij de doop, de heilige communie en het vormsel van een kind,³⁰ of bij het kerkelijk huwelijk van een volwassene een verwante wordt en als zodanig ook wordt beschouwd. De bedoeling is dat deze personen betrokken worden bij problemen met de opvoeding van het petekind of bij echtelijke problemen. Deze laatstgenoemde verwantschapsrelatie wordt ook aangeduid met de term pseudo-verwantschap.³¹

Hieronder vallen ook de ondersteuningsnetwerken en strategieën in situaties, waar mensen die geen bloed- of aanverwantsschapsrelaties hebben, bij betrokken zijn. Een voorbeeld hiervan is het fenomeen 'yu di kriansa'. De 'yu di kriansa' (pleegkind) wordt informeel geadopteerd door een 'mama di kriansa' (pleegmoeder), die heel vaak de 'madrina' (peetmoeder) is van het kind.³² Het kind hoeft niet altijd een bloedverwant te zijn. Betreft het wel een bloedverwant, dan wordt het als zodanig aangeduid. De 'primu-ruman' (neef/broer of nicht/zus) is hiervan een voorbeeld. Dit is de aanduiding voor iemand, die een nicht of neefrelatie heeft met het gezin waarbinnen zij/hij opgroeit als zijnde het eigen kind.

Het is ook een feit, hoewel nog taboe, dat men al heel lang het verschijnsel kent waar twee vrouwen (kambrada= lesbische vrouwen) met elkaar samenwoonden (Allen in gesprek met Lucille Haseth, 2000). Omdat deze vrouwen geen kinderen hadden,

³⁰ Het katholieke geloof kent alleen maar meter en peter bij de doop. Het meterschap en peterschap bij de H.

Communie en het H. Vormsel is een populaire gewoonte, waarvan de achtergronden nog niet onderzocht zijn

³¹ Sills, D.L., International Encyclopedia of the Social Sciences, The Macmillan Company & the Free Press, New York, 1968

³² De "yu di kriansa" (pleegkind) is een kind, dat verzorgd wordt door mensen die niet de biologische ouders zijn. De relaties hoeven niet formeel vastgelegd zoals in de westerse wereld

namen zij vroeger vaak een 'yu di kriansa'. Het kon ook een kind zijn, dat uit een groot gezin komt en waar de ouders het kind financieel en sociaal niet goed konden opvangen.

De 'yu di lechi' (melkkind) was een kind dat door een andere vrouw dan de moeder werd gezoogd. Dit gebeurde heel vaak in gevallen wanneer de moeder zelf geen melk had of bij het overlijden van de moeder van een zeer jong kind. Verder had men de categorie 'yu sin doló' (pijnloos gekregen kind of kinderen). Deze zijn kinderen die men in huis neemt op grond van een bijzondere affectieve band, niet zozeer om sociale of economische redenen (Abrahams van der Mark 1998 :222).

Het is niet duidelijk of datgene dat in het koloniaal verslag van 1908 staat, ook te maken heeft met pleegkinderen. Hierin stond vermeld dat op Sint Eustatius de gewoonte van 'hire out' van kinderen van 7-9 jaar naar Sint Thomas bestond (zie voorlopig verslag Tweede Kamer - Curaçaose begroting 1907). Volgens de gezaghebber van Sint Eustatius bestond er geen stelselmatige 'hire out' van kinderen. Hij legt uit dat kinderen van zeer arme ouders, die niet in staat zijn in hun onderhoud te voorzien van tijd tot tijd naar zich in den vreemde bevindende familiebtrekkingen, die in beteren doen zijn, werden gezonden om er tegen kost en kleding te leren werken. Ook worden soms wel eens kinderen bij vreemden geplaatst om onder diezelfde voorwaarden tot huisbedienden te worden opgeleid. Volgens de gezaghebber zou verbetering van de economische toestand op het eiland, hierin zonder twijfel verbetering aanbrengen (KV 1908).

Ook de buurt speelde (in die tijd en nu nog in sommige wijken) een rol in het 'support systeem'. Niet voor niets werden heel vaak andere niet-familiale relaties tussen personen beschreven in termen van verwanten. Dit heeft te maken met de betekenis die zo'n persoon heeft voor de ander. Een 'mama di bario' viel hieronder. Zij was heel vaak een oudere vrouw, waar zowel volwassenen als kinderen uit de buurt (bario) voor allerlei zaken bij terecht konden.³³ Buurtbewoners kunnen een belangrijke rol spelen in het geven van ondersteuning. Het Papiaments gezegde: "*Un bon bisña ta pasa famia*" (beter een goede buur dan een ver familielid) duidt dit aan.

De ondersteuningsstrategieën van verwanten en fictieve verwanten speelden een rol in de overleving van mensen. Een dergelijk strategie was de 'sam'.³⁴ De 'sam' is een spaarsysteem dat op Bonaire, Aruba en Curaçao momenteel nog steeds wordt gehanteerd. Door verschillende mensen, familieleden en buurtbewoners, werd er een bepaald bedrag afgesproken, dat wekelijks gespaard werd bij iemand, die de 'kabes di sam' genoemd werd. Deze samhoudster beheert het geld en moet zorgen dat de leden hun verplichtingen nakomen. Zij krijgt eenmaal de kasinhoud of een deel ervan.

³³ In de landelijke wijken op de Benedenwinden worden nog steeds oudere mannen en vrouwen op basis van hun leeftijd toegesproken met pa en ma.

³⁴ De sam is ook bekend in de rest van het Caribische gebied en was als spaarsysteem reeds bekend in Afrika

De deelnemers krijgen dan op een afgesproken datum een bepaald bedrag. Op de Bovenwinden wordt het aangeduid met de term 'sousou' of 'partnerbox'.

Overgang van postemancipatie periode naar industrialisatie

Publicaties zoals Curaçao zonder en met Shell, van J. Dekker en Olie als water van J. van Soest beschrijven de sociale en economische problemen van het eiland Curaçao van voor de komst van de Shell en vermelden ook welke oplossingen er van overheidswege gevonden werden voor deze problemen.

Voor Curaçao en later ook Aruba, is de vestiging van de olie-industrieën, in het begin van de 20ste eeuw, een belangrijke katalysator van verandering geweest. Curaçao veranderde van een commerciële/ambtelijke en agrarische maatschappij in een industriële (Romer, 1973; Koot, 1979; Dekker, 1982, Schrills, 1990).

Begin jaren twintig van de twintigste eeuw was er een grote migratiestroom van mensen uit Bonaire, Sint Maarten, Sint Eustatius en Saba naar Curaçao en ook naar Aruba, die destijds een economische opbloei meemaakten vanwege de olie-raffinaderijen.³⁵ Omdat het merendeel van de mannen migreerde, ontstond er op Bonaire, Sint Maarten, Sint Eustatius en Saba een vrouwenoverschot. De achtergebleven vrouwen en kinderen waren voor hun levensonderhoud afhankelijk van het geld dat door familieleden werd opgestuurd. Hartog noemt deze periode de post-wisseleconomie. Door de migratie was er een toename van eenoudergezinnen in deze samenlevingen. De vrouwen kwamen er alleen voor te staan in de opvoeding en zorg van de kinderen. Ook de ouderen bleven alleen achter, zonder jongeren voor hen te zorgen.

De vestiging en groei van de oliemaatschappijen en nevenbedrijven op Curaçao en Aruba brachten met zich mee dat zich een grote groep van immigranten uit verschillende delen van de wereld zich vestigden op de eilanden. Velen uit de Engelstalige Cariben, Suriname en de SSS-eilanden waren ook nazaten van de slavernij, en de vraag is dan of hun gezinspatronen hetzelfde was als die van de gecreoliseerde Arubaanse en Curaçaose groepen die op het eiland bleven? Was er op Aruba bijvoorbeeld een duidelijk verschil in gezinspatronen tussen de autochtone Arubaan en de bewoners van de Village in San Nicolaas, de plaats waar de meeste migranten zich hebben gevestigd?

³⁵ Men was op deze eilanden gewend om naar andere eilanden in de regio te gaan. Vanuit Bonaire ging men bijvoorbeeld naar Venezuela, Columbia en Suriname en Costa Rica en later ook naar Cuba en vanuit de Bovenwinden vertrok men naar de Bahamas, Santo Domingo en Cuba. Zie, van Soest, J., Olie als water. De Walburg Pers, Zutphen, 1977, pagina 20

In de jaren veertig manifesteerden deze veranderingen zich steeds duidelijker op Curaçao. De creoolse samenleving van de 19de en begin 20ste eeuw, die geordend was volgens raciale criteria, werd langzaam vervangen door een meer open klasse systeem, waarbinnen meer mogelijkheden ontstonden voor sociale en economische mobiliteit (Romer, 1973). Er ontstond een middenklasse, waartoe zowel mensen van de blanke elite als een opkomende groep zwarten behoorden. In die jaren werd er gewerkt aan welvaartsbevordering, betere werkgelegenheid en bevordering van koopkracht. Er kwamen voorzieningen zoals telecommunicatie, water en elektriciteit, betere gezondheidszorg en onderwijs.

Shell heeft ook bewust gewerkt aan bepaalde structurele veranderingen in gezinsrelaties, door te komen met bepaalde voorzieningen voor gehuwde echtparen (Abrahams van der Mark, 1973:17-23). Ook stelt Anil Ramdas dat de Shell werknemers die ongetrouwd samenwoonden door vooraanstaande employés werden toegesproken en gewezen op hun morele en ethische plicht hun concubine en de bij haar verwekte kinderen wat betreft hun levensonderhoud in een verzorgde staat achter te laten door met de concubine in het huwelijk te treden (Ramdas 1992). Deze voorzieningen betroffen (Dieten en Maduro 1978: 190):

- het verstrekken van gratis medische behandeling aan de 'wettige' gezinsleden van de arbeider;
- De instelling van een pensioenfonds, waarbij gewezen werd op de ethische plicht om te huwen, teneinde vrouw en kinderen bij overlijden verzorgd achter te laten;
- De mogelijkheid tot het verkrijgen van huurkoopwoningen van Shell als het huis betrokken werd met het wettige gezin.
- Verder konden de wettige kinderen van Shell-arbeiders boeken- en studiebeurzen krijgen (Ramdas 1992).

Volgens Abrahams van der Mark heeft dit er toe geleid dat het percentage kinderen die buiten het huwelijk werd geboren, tijdens deze periode afnam. Vooral Shell, stelt zij, heeft bereikt dat het model van het westerse gezin, waarin de man de kostwinner is steeds meer ingang kreeg in de Curaçaose samenleving (Van der Mark, 1983). De rol van de rooms- katholieke kerk, alsook het uitbreidende onderwijs zijn hierbij ook van belang geweest.

Rond de jaren vijftig beleefde Curaçao haar hoogtepunt in de economische bloei. Teneinde het hoofd te kunnen bieden aan internationale concurrentie begon de olieraffinaderij te automatiseren. Dit ging gepaard met massale ontslagen met als gevolg een stijging van de werkloosheid, vooral onder jongeren in de leeftijd van vijftien tot vijfentwintig jaar. Indirect heeft dit weer tot een achteruitgang van het

inkomen van veel vrouwen geleid. Deze waren immers afhankelijk van het inkomen van hun inwonende kinderen die in die tijd hun loon grotendeels afdroegen aan hun moeder (Abrahams van der Mark, 1983).

Hoewel de overheid naar oplossingen zocht voor de structurele werkloosheid en deze vond in het toerisme, steeg de werkloosheid in 1966 tot 20% van de beroepsbevolking. De recessie had het meest effect op de arme gekleurde bevolkingsgroep, die, aldus Schrils, ondanks de hoogtepunten in de jaren vóór 1950 reeds in relatief grote armoede leefde (Schrils, 1990:102).

In de jaren zestig vestigde zich het bedrijf Texas Instruments op Curaçao. Dit bedrijf had in 1972 ongeveer 1500 vrouwelijk werknemers in dienst. Het merendeel bestond uit laaggeschoolde vrouwen wier taak het was om semi-conductors in elkaar te zetten. In het begin kregen zij een gemiddeld weekloon van 45 gulden, daarna steeg dit tot 48,30. De vrouwen werkten in drie ploegen, van acht uur 's morgens tot vier uur 's middags, van vier uur tot twaalf uur 's nachts, van twaalf uur 's nachts tot zes uur in de ochtend. (Dit was in strijd met de bepaling van de International Labour Organization, om vrouwen in te delen in een nachtploeg). Er kon ook niet van ploeg gewisseld worden. Toen T.I. werd geconfronteerd met de eisen van de vakbond voor hogere lonen en betere werkomstandigheden leidde dit tot ontslagen en permanente inkrimping van het aantal arbeidsplaatsen. In 1976 werd het bedrijf gesloten.

Deze assemblagebedrijven trokken veel vrouwen aan, maar bleken een onstabiele vorm van werkgelegenheid te zijn. (Kok 1974; Abraham-Van der Mark 1983) Abraham-Van der Mark heeft een artikel geschreven over dit systeem in de publicatie *"Women, men and the international division of labour"* waarin gekeken wordt naar dit soort industrieën, speciaal op het gebied van textiel en electronica, die zich verplaatsen over de hele wereld op zoek naar goedkope arbeidskrachten en gunstige vestigingscondities.

Cuales (1977) beschreef in haar scriptie *"Verslag van een leeronderzoek naar de positie van de Curaçaose vrouw die bij Texas Instruments heeft gewerkt in de periode 1968-79"*, wat het werken bij Texas Instruments voor de betrokken vrouwen betekende. Bijvoorbeeld, deze vrouwen gingen meer anticonceptiva gebruiken om zwangerschap en dus de kans hun baan te verliezen, te voorkomen. Daarnaast probeerden de vrouwen om naast hun loon bij Texas Instruments ook andere inkomsten te krijgen. Men waste en streek kleren, maar verkocht op het werk ook biljechi en lotjes, kleding, sieraden haak- en borduurwerk.

Ook de bovengenoemde sams floreerden. Onbedoeld stelde de Texas Instruments het ideaalbeeld van de vrouw als moeder, die afhankelijk is van de man, afziet van eigen behoeften en zich vol overgave wijdt aan de opvoeding van zijn nakomelingen, ter discussie (Ramdas 1992).

Na het vertrek van deze industrieën gingen steeds meer vrouwen werk doen dat voorheen door mannen werd gedaan. Dit werd ook bevorderd door de toenemende ideeën met betrekking tot de emancipatie van vrouwen.

Bij de doorgevoerde automatisering van de Lago op Aruba en de Shell op Curaçao, waarbij de werkgelegenheid sterk afnam, vertrokken veel arbeiders van de Bovenwinden weer naar Sint Thomas, Sint Croix of de Verenigde Staten. Sommigen bleven achter op de Benedenwinden of keerden terug naar het stukje grond, dat zij nog bezaten op hun geboorteland (Sypken Smit, 1995:127).³⁶

De situatie op Sint Maarten bleef armoedig, totdat het toerisme eind jaren vijftig de voornaamste pijler van de economie werd. Dit begon in 1955 met de bouw van het eerste moderne hotel: Little Bay, genoemd naar de gelijknamige baai. Claude Wathey, de leider van de toen heersende politieke partij, trachtte op allerlei manieren toeristische investeerders naar het eiland te trekken. De toeristische sector werd de grootste werkgever. Met de opkomst van het toerisme is in de afgelopen decennia de samenleving enorm veranderd.

Tot slot

In het voorgaande hebben wij gekeken naar historische factoren die van invloed zijn geweest op de gezinsvorming en de man-vrouw-kinderenverhoudingen op de Nederlandse Antillen en Aruba. Dit sociaal-historisch overzicht laat in grote lijnen zien dat niet alleen slavernij, maar ook andere sociale processen gevolgen hebben gehad voor de man-vrouwverhoudingen en man-kindrelaties op de eilanden van de Nederlandse Antillen. Een aantal onderwerpen komt naar voren die zeer waarschijnlijk van (grote) invloed zijn op gender- en gezinsrelaties maar waar op basis van bestaand onderzoek geen vergaande uitspraken over gedaan kunnen worden.

³⁶ De meeste stukken grond op Sint Maarten zijn in handen van particulieren en is er weinig gouvernementsland. Evenals op Sint Eustatius kent men hier het fenomeen successieland. Het zijn heel vaak tot een onverdeelde boedel behorende landerijen, waarop heel vaak een groot aantal erfgenamen rechten kunnen doen gelden (Hoetink, 1969: 514, 517)

Men kan stellen dat slavernij met haar ongelijke klasse- en rassenverhoudingen een belangrijke rol gespeeld heeft in de gender- en gezinsrelaties. Echter binnen de zes onderzochte eilanden is het slavernijverleden niet overal gelijk. Sommige eilanden (Aruba en in mindere mate Saba) hadden minder slaven dan de andere eilanden. Hun slavernijverleden is dan ook heel anders dan de rest. Dit kan mogelijke gevolgen hebben voor de gezinsontwikkeling en andere zaken die hiermee te maken hebben zoals de opvoeding van kinderen.

Slavernij beïnvloedde de wijze waarop men als gezin en familie met elkaar kon leven. Slavenhuwelijken waren informeel verboden. Men kende allerlei vormen van huishoudens onder de slaven. De meeste huishoudens bestonden uit slavenmoeders en hun kinderen. Daarnaast kenden men onder deze groep nucleaire gezinnen. Op bepaalde plantages op Curaçao leefden tegen het einde van de slavernij, gezinnen als grootfamilies samen op de plantages. Voor de gezinsgeschiedenis is het interessant om wat dieper in te gaan in de gezinspatronen bij mensen die al in de 19e eeuw tot de vrijen behoorden en die te vergelijken met de nazaten van de groep die in 1863 vrijkwamen.

Slaven waren primair aan het gezag van de meesters onderworpen. Fysiek geweld was een belangrijke manier van straf, zowel in de opvoeding van kinderen, alsook om volwassenen correct gedrag aan te leren. Na de slavernij werd fysieke straf op de Benedenwinden ook toegepast door de rooms-katholieke pastoors als een vorm van disciplineren van de volksklasse. De vraag is in hoeverre dit autoritair patroon van opvoeding door middel van fysiek geweld nog steeds doorwerkt in de samenleving. De manier waarop het beschavingsoffensief is toegepast op de Bovenwinden dient nader onderzocht te worden.

De ongelijke machtsverhoudingen tussen de etnische groepen bleven ook na 1863 in stand en bepaalden in grote mate de context van de keuzemogelijkheden die de diverse groepen hadden om een bestaan op te bouwen. De economische situatie onder de vrijgemaakten bleef slecht. Na de Emancipatie werd mobiliteit en emigratie door velen op de Nederlands Caribische eilanden gebruikt als middel tot verbetering van hun bestaande sociale positie. Migratie is een belangrijke economische overlevingsstrategie geweest en heeft het sociale leven van de lagere klassen op de eilanden beïnvloed en daarmee ook de gezinsvorming en gezinsontwikkeling. Deze samenlevingen kenden een lange geschiedenis van migratie. Aruba en Curaçao, maar zeker Bonaire, en de Bovenwinden zijn heel lang samenlevingen geweest waarbij de mannen naar elders emigreerden. Zij zijn hierdoor heel lang vrouweneilanden geweest. Dit heeft gevolgen had voor de man-vrouwverhoudingen, de gezinsontwikkeling en verder de

opvoedingsstijlen. Deze vrouwen moesten door middel van allerlei activiteiten het hoofd boven water proberen te houden. Onder zulke omstandigheden werd er nog meer gebruik gemaakt van ondersteuningsnetwerken en strategieën. De 'extended family' en de buurt speelde een belangrijke rol support systeem.

Voor Curaçao en later ook Aruba, is de vestiging van de olie-industrieën, in het begin van de 20ste eeuw heel belangrijk geweest. De samenlevingen kregen een meer open klasse systeem, met meer mogelijkheden voor sociale en economische mobiliteit. Ook de komst van migranten uit verschillende delen van de wereld heeft deze samenlevingen ingrijpend doen veranderen.

Op Curaçao heeft Shell bewust gewerkt aan bepaalde structurele veranderingen in gezinsrelaties, door te komen met bepaalde voorzieningen voor gehuwde echtparen. Ook verbeteringen in voorzieningen zoals gezondheidszorg en zeker onderwijs hebben hierbij een belangrijke rol gespeeld. Latere industrieën zoals bijvoorbeeld een Texas Instruments hebben op Curaçao het vrouwbeeld als moeder doen veranderen. Men ziet ook dat door de toenemende ideeën met betrekking tot de emancipatie van vrouwen, deze steeds meer werk gaan doen dat voorheen door mannen werd gedaan. De andere eilanden hebben een andere economische ontwikkeling meegemaakt. De economische ontwikkeling kwam op deze eilanden later in de geschiedenis op gang. De vraag is dan welke rol vrouwen in deze economische ontwikkeling spelen. De gevolgen hiervan voor de gezinsontwikkeling en opvoeding dienen ook nader onderzocht te worden. Ook de rol die de kleinschaligheid van de eilanden speelt, dient verder nagegaan te worden. Alle eilanden zijn klein, maar sommige eilanden zijn in vergelijking met elkaar kleiner qua omvang en qua inwonersaantal. Dat bepaalt de relaties tussen de inwoners onderling, hun zelfbeeld, en wereldbeeld. Deze wordt ook versterkt door de positie van ieder eiland binnen de bestaande politieke constellatie. In een antropologisch onderzoek dat ik 20 jaar terug op Bonaire deed, bleek heel duidelijk dat Curaçao voor de Bonaireanen een duidelijk rolmodel was qua cultuur, taalontwikkeling, waarden en normen. In een identiteitsonderzoek zou dit ook een plaats moeten krijgen. Een dergelijk identiteitsonderzoek zou van grote waarde zijn voor het begrip van individuele keuzes en levensstijlen die mensen maken met betrekking tot gezins- en genderverhoudingen.

Dankbetuiging

Ik wil hierbij drs. Margo Groenewoud (historicus), drs Oscar van Dam (historicus) en drs Ronald Dunk (historicus) bedanken voor het kritisch doornemen van het stuk.

Colofon

Dit onderzoek is uitgevoerd door de Universiteit van de Nederlandse Antillen in opdracht van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Directie Koninkrijksrelaties. Het onderzoeksteam is bijgestaan door een begeleidingscommissie.

Begeleidingscommissie

Mevrouw Maria Liberia-Peters	Voorzitter
Mevrouw drs. Jacqueline Martis	Secretaris (beschikbaar gesteld door de Minister Sociale Ontwikkeling ter ondersteuning van de voorzitter)
Mevrouw drs. Helen Bader	Vertegenwoordiging van Nederland in de Nederlandse Antillen (tot mei 2009)
Mevrouw Mariëlle Capello	Vertegenwoordiging van Nederland in de Nederlandse Antillen (vanaf mei 2009)
Mevrouw drs. Sabine de Kroon	Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Directie Koninkrijksrelaties.
De heer Robbert Bakker MSc	Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Directie Kennisontwikkeling Openbaar Bestuur en Veiligheid
Mevrouw mr. Martina Bartelink	Ministerie van VROM, Portefeuille Wonen, Wijken en Integratie

Onderzoeksteam

Mw drs. Margo Groenewoud	projectleider	eindredactie (auteur)
Mw Prof. dr. Jeanne de Bruijn	wetenschappelijke begeleiding	advies en redactie (auteur)
Mw dr. Rose Mary Allen	sr. onderzoeker	Sociaal-historisch onderzoek (auteur)
Mw dr. Paula Kibbelaar	sr. onderzoeker	empirie, eerste fase
Mw drs. Margareth Wallee	onderzoeker	empirie, tweede fase (auteur)
Mw Lillian Meyer	informatiespecialist interviewer	desk research interviews tweede fase
Mw drs. Troetje Lowenthal	interviewer	interviews tweede fase
Mw Mahutin Awunou	studentonderzoeker	empirie, eerste fase